

સેતુ

ડૉ. જગદીશ જ. દવે

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પ્રયોજિત

સેતુ

ડૉ. જગદીશ જ. દવે

SOLE DISTRIBUTORS :

Bidd Enterprises

Suppliers of Gujarati Books to : Libraries,
Schools, Language Centres and Institutions,
37, Sanders Road, Finedon Road Industrial Estate,
Wellingborough, Northamptonshire NN8 4NL

Telephone : (0933) 229353,

FAX : (0933) 229111

SETU
(Teacher's handbook to Academy's
text books in Gujarati)

DR. JAGDISH J. DAVE

© ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી
© Gujarati Literary Academy
2, Beecherost Gar lens, Wembley, Middx. HA9 8EP. (U.K.)

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means' electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the copyright holders.
First edition : 1986, Second edition : 1993.

Cover design by Prafull Dave, Zurich

Price : 2000

Published jointly by :

Navbharat Sahitya Mandir, 134, Princess street.
PO. BOX No. 2835, Bombay-2 : Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Bidd Enterprises, Wellingborough. (U. K.)

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં બીજા રોખ્યાં હતાં ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળે. ૧૯૭૫માં જ આ મંડળ નક્કરપણે પુનઃ સ્થાપિત સાતત્યપૂર્વક કામ કરતું થયું હતું. તે પહેલાં એ જ નામનું મંડળ સ્થપાયું હતું. પરંતુ એક નોંધપાત્ર કવિસંમેલન યોજવાનું જ એણે કામ કરેલું. કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને શ્રીમતી કુસુમબહેન શાહ તે મંડળનાં પણ અને નવા મંડળનાં પણ ધ્રુવ તારકો. નવા મંડળના મંત્રી અને એક સ્થાપક સભ્ય શ્રી યોગેશ પટેલના ઉત્સાહથી તથા અન્ય મિત્રોના સહકારથી આ મંડળ ટક્યું; તેણે મુખ્યત્વે કાવ્યની એકંકો અને કવિસંમેલનો યોજ્યાં. ૧૩ નવેમ્બર ૧૯૭૬ના લેસ્ટરમાં મળેલા કવિ સંમેલનથી અકાદમીની કલ્પનાએ આકાર લીધો. શ્રી યોગેશ પટેલ, શ્રી વિપલ કલ્યાણી અને શ્રી પંકજ વોરાએ અકાદમીનું બંધારણ તૈયાર કર્યું, અને આખરે ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૭ના કાવ્ય-પ્રેમી શ્રી સૂર્યકાન્ત દવેના નિવાસસ્થાને મંડળ વિધિવત્ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી બન્યું અને નવા સૂત્રધારો વસાયા.

ત્યારથી તે આજ સુધી અકાદમીની મજલ જારી રહી છે, વિકાસને પંથે અતિ વ્યસ્ત રહી છે. માત્ર કાવ્ય નહિ પરંતુ સાહિત્યનાં દરેક અંગોના વિકાસ માટે તેણે મથામણ કરી છે. તો આ દોઢ હાથકા દરમ્યાન આ દેશમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે તેણે મહાયત્ન માંડ્યો છે. સાહિત્ય અને કલાનાં વિવિધ સ્વરૂપો જો અકાદમીના ધ્યેયના સિદ્ધાન્તી એક બાજુ હોય તો ભાષા અને શિક્ષણ એની બીજી બાજુ છે. અકાદમીએ ચાર ભાષા-સાહિત્ય પરિષદો યોજી છે. આ પરિષદો એટલે આ દેશમાં યોજાતા લિટરરી ફેસ્ટીવલની નજીકનો સાંસ્કૃતિક ઉત્સવ. સંગીત, ચર્ચા, વિવેચન, ભાષાશિક્ષણના પ્રશ્નો, કવિસંમેલન વગેરે અનેક સ્તરે તે વિસ્તરે. ચિત્રકળા પ્રદર્શન દરમ્યાન પણ એવો જ ઉત્સવ યોજાય તો પુસ્તકમેળા દરમ્યાન પણ એવું. શિક્ષકો માટેની કોન્ફરન્સથી માંડીને પાઠ્ય પુસ્તકો વિશેના સેમીનાર સુધી તેણે વ્યાપ રાખ્યો છે. નૃત્યકલા, સંગીતકલા, નાટ્યકલા, નવલકથાથી માંડીને કાવ્ય અને વિવેચન સુધીના સાહિત્યને, ચિત્રકલા, હસ્તકલા ઇત્યાદિ દરેક ક્ષેત્રને સ્પર્શતા કાર્યક્રમો યોજાયા છે. અંગ્રેજી કવિઓ, જાણીતા ગુજરાતી કવિઓ, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારો, ફિલસૂફો, જાણીતા ધાર્મિક અને રાજકીય વિચારકો, વિવેચકો, તંત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, ચિત્રકારો, નાટ્ય દિગ્દર્શકો-એમ અનેક પ્રસિદ્ધ કલાકારો અને વ્યક્તિઓના અકાદમીએ કાર્યક્રમો ગોઠવી પ્રજામાં શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રચારની અલગ ભાત ઝીલી કરી છે. સાહિત્યના પ્રચાર માટે હરીફાઈઓ રાખવામાં આવે છે. ૧૯૮૮થી અકાદમીએ સાર્વાત્રિક સ્વરૂપે ગુજરાતીની પરીક્ષાઓ પણ લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

પ્રયોજિત

ગુજરાતી ભાષા શીખવાનાં ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકો

ડૉ. જગદીશ દવે લિખિત-સંપાદિત

- (૧) અક્ષરમાળા
- (૨) ગુજરાતી ભાષા પ્રવેશ-૧
- (૩) ગુજરાતી ભાષા પ્રવેશ-૨
- (૪) ગુજરાતી ભાષા પ્રવેશ-૩
- (૫) ગુજરાતી ભાષા પ્રવેશ-૪ (ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ)
- (૬) સેતુ (ઉપરનાં પુસ્તકો પર શિક્ષકો માટેની માર્ગદર્શિકા)

આ અને ગુજરાતી ભાષાનાં તમામ પુસ્તકો મેળવવા સંપર્ક સાધો :

ભારત :

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૧૩૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૮૩૫,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

પતાસા પોળ સામે,
જેન દેરાસર પાસે,
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

વિદેશ :

Bidd Enterprises

Suppliers of Gujarati Books to : Libraries,
Schools, Language Centres and Institutions,
37, Sanders Road, Finedon Road Industrial Estate,
Wellingborough, Northamptonshire NN8 4NL

Telephone : (0933) 229353,

FAX : (0933) 229111

આમુખ

સેતુની બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ રહી છે તે માટે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી સાથે સંકળાયેલા સર્વ કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષકોને આનંદ થશે. સેતુ અને પાંચ પાઠ્યપુસ્તકોનું પ્રકાશન થયા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓમાં અનેકવિધ પ્રગતિ થઈ છે. ૧૯૮૮માં પરીક્ષાઓની શરૂઆત થઈ અને તેમાં બેસતા પરીક્ષાર્થીઓની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પ્રતિ વર્ષે થઈ રહી છે. ૧૯૮૮માં માત્ર પ્રારંભિક પરીક્ષા લેવાઈ હતી અને ત્યાર પછી દર વર્ષે એક વધુ પરીક્ષા આવરી લેવાતાં હવે ૧૯૯૨માં પાંચેય પરીક્ષાઓ યોજાશે. છેલ્લી અને પાંચમી પરીક્ષા એ અકાદમીની હાલની યોજના પ્રમાણે સર્વોપરી ઉપાધિ “વિશારદ” માટેની પરીક્ષા છે. આ પરીક્ષાઓ પદ્ધતિપૂર્વક પ્રગતિ કરે તેમાં સેતુ અને તેની સાથે પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોએ ઘણો અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

હિંદમાં વસતી એશિયાઈ જનતાનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન મતૃભાષાની જળવણીનો છે. માતૃ-ભાષાની જળવણીથી આપણે આપણો સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક અને કળા-કૌશલ્યનો વારસો જળવી શકીશું અને હાલની અને ભવિષ્યની પેઢીઓ તે વારસાનો આનંદ માણી શકશે. ગુજરાતી ભાષા મૂળ ગુજરાતથી પરદેશગમન કરી અહીં આવી વસેલી જનતાની વારસાની ભાષા છે. તેને પ્રચાર ભવિષ્યની પેઢીઓમાં થાય એ ઘણું જ હિતકર છે. મને આશા છે કે સેતુ અને તેની સાથે પ્રકાશિત થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો હાલની માફક ભવિષ્યમાં પણ આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં અગત્યનો ફાળો આપશે.

પોપટલાલ જરીવાળા

પ્રમુખ, ગુ. સા. અ.

૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૯૨

WELCOME

There is a feeling among some quarters that one uniform textbook for each level of learning can be used for learners speaking a single language. This does not take into account the reality that languages for regional, social, stylistic and register variations and the speakers of a language learning that language in different settings require different cultural inputs. It is a happy event that Gujarati Literary Academy has produced 5 Gujarati books suited to the Gujarati speakers living in U. K.

Prof. Dave, the author, has worked previously in the Western Regional Language Centre of the Central Institute of Indian Languages and is competent to undertake such a work. From what I have seen of the five books they appear to be well graded and well suited to the needs of the learners there. I hope that these books will be well received by the students and teachers there.

D. P. PATTANAYAK

Former Director

CENTRAL INSTITUTE

OF

INDIAN LANGUAGES

[Ministry of Education and Culture,
Government of India]

સ્વાગત

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” - એ કવિશ્રી ખમરદારની ઉક્તિ અનુસાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી જનસમાજ છે, જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષા છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાત છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ છે. આ રીતે તો અમેરિકામાંયે ગુજરાત છે અને બ્રિટનમાંયે. બ્રિટનમાંના ગુજરાતીઓ ગુજરાતનાં તેમનાં સાંસ્કૃતિક મૂળિયાં સાચવી રાખે તેમાં ફક્ત ગુજરાતીઓનું જ નહીં, બ્રિટનનુંયે હિત છે. બ્રિટનમાંના ગુજરાતી જનસમાજ જેટલા પ્રમાણમાં તેનાં આગવાં સાંસ્કૃતિક મૂળ જળવશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે જળવવાની તેની શક્તિ વધારશે. બ્રિટિશ જનસમાજમાં આ પહેલી નજરે વિરોધાભાસી લાગે એવી વાત છે. પણ મનુષ્યનો સર્વાંગી વિકાસ તેના મૂળ સંસ્કારોને તે ઢાઈ પણ પ્રદેશમાં રહેતો હોય ત્યાં જળવી રાખવાથી જ થાય છે. તેથી બ્રિટનની સરકારે ત્યાંની શાળાઓમાં અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણની જોગવાઈ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. આ ખરેખર પ્રગતિશીલ અને લોકાભિમુખ પગલું છે. દરેક રાષ્ટ્ર હવે બહુભાષી અને બહુ - જાતિ, બહુધર્મી અને બહુ - સાંસ્કૃતિક જ રહેવાનું. આધુનિક જમાનાની આ વિલક્ષણતા છે. પરંતુ બહુવિધતાને વિકાસ સંમિલન માટે કરવાનો છે, વિભાજન માટે નહીં. તે વિશે પણ સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ. માત્ર ભાષા માનવમાત્રના એ સાંસ્કૃતિક વિકાસનું એવું સાધન છે કે તેને હંમેશા માટે વિદ્યા આપવાનું શક્ય નથી. તેથી સરવાળે વૈશ્વિક સંવાદિતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોને વેગ મળશે. બ્રિટનમાં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને હું તો ગુજરાત અને બ્રિટનને જોડતી સેતુ-રચના જ માનું છું, અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને આ સંદર્ભમાં જોવા-મૂલવવાનું પસંદ કરું છું.

બ્રિટનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના પછી, ગુજરાતીઓના મનોવિકાસ માટેનાં - સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેનાં - અનેક કાર્યો લાઈશ્રી યોગેશભાઈ, વિપુલભાઈ વગેરેની આગેવાની હેઠળ હાથ ધરાતાં રહ્યાં છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાળાનું નિર્માણ એ પૈકીનું એક છે. આ પુસ્તકમાળા અધિકારી વિદ્વાનો દ્વારા તૈયાર થઈ હોઈ તેની ઉપયોગિતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે. આ પુસ્તકમાળા ગુજરાતી જનસમાજને એની માતૃભાષા-સંસ્કારમૂળની ભાષા શીખવા-સમજવા માટેનું, એની પોતાની સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક પરંપરાને સાચી રીતે જાળવવા માટેનું એક ઉપયોગી સાધન બની રહેશે. આ પુસ્તકમાળા સૌ ગુજરાતી બાળકોમાં “હું ગુજર વિશ્વનિવાસી”નો ઉમદા ભાવ સંકારવામાં સહાયબૂત બની રહે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરતી રહી છે. તેણે બિનગુજરાતી ભાષીઓને ગુજરાતી શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ માટેની જરૂરી વાંચનસામગ્રી તૈયાર કરતી રહી છે. વિદ્યાપીઠ આમજનોમાં મહાત્મા ગાંધીના ચિંતનનો પ્રસાર કરવાના નમ્ર પ્રયાસો દૃઢ વરસથી કરે છે. તેથી આવો પ્રયાસ જ્યારે કોઈ અન્ય સ્થળે પણ થાય ત્યારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે તે આનંદની ઘટના બને છે. ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધારવું છેક તેના સ્થાપનાકાળથી આજ સુધી વિદ્યાપીઠની પ્રતિજ્ઞા રહી છે. બ્રિટનના ગુજરાતવાસીઓ ગુજરાતીના ગૌરવને જીવંત કરવાનો આવો અર્થપૂર્ણ પ્રયાસ કરે તે સર્વથા અભિનંદનીય છે. આ પુસ્તકમાળાનું, હું આ દૃષ્ટિએ સ્વાગત કરું છું, અને તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે શુભેચ્છા પાઠવું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાળાના પ્રકાશન સાથે મને સ્નેહપૂર્વક સામેલ કરવા માટે આ યોજનાના સંયોજકોનો આભારી છું.

તા. ૨૪-૩-૧૯૮૬

રામલાલ પરીખ
કુલનાયક
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ, ભારત

આવકાર

કવિ ખખરદારે ગાયું છે કે, “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.” વિશ્વભરમાં ગુજરાતીઓ એક યા બીજા નિમિત્તે ગયા છે અને ત્યાં ઠરીકામ થયેલા છે. પરદેશોમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતી ભાષા ભુલાઈ જશે કે શું એવી દહેશત ભભી થવા લાગી છે. નવી પેઢી આજુબાજુના વાતાવરણમાં જે સંસ્કૃતિની આબોહવામાં ઊછરી રહી છે તે અને એમની અસલ સંસ્કૃતિ એ બે વચ્ચે, સ્વાભાવિક જ, એક આંતરસંઘર્ષ અનુભવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિનું દૃઢમૂલ કરવી હોય તો વ્યવસ્થિત રીતે ગુજરાતીના શિક્ષણની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અત્યારના સમયમાં આ એક તાકીદનું આહ્વાન છે અને બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ એ ઉપાડી લીધું છે એ આનંદની વાત છે.

અકાદમીએ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનો ચાર વર્ષનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો અને અક્ષરમાળાનાં ૪ પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે. નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમને કઈ રીતે શીખવે એ માટે શિક્ષકોને મદદરૂપ થવા માર્ગદર્શક પુસ્તિકા “સેતુ” પણ એણે તૈયાર કરી છે. પ્રસ્તુત “અક્ષરમાળા”માં ગુજરાતી લિપિને પરિચય જુદાં જુદાં ચિત્રો દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે તે યોગ્ય થયું છે. આધુનિક ડિજિટલ વિદ્યા સ્વીકારે છે કે પ્રારંભિક કક્ષાએ ચિત્રની મદદથી લિપિના સમ્યક્ ખ્યાલ બાળકને આવે છે. લિપિ પછી આવે છે અક્ષરજ્ઞાન. માનસિક બોલ વગર અક્ષરનું જ્ઞાન બાળકને મળે એ રીતે વિવિધ પાઠોની ગોઠવણી કરવામાં આવી છે. સ્વરોની સમજ ક્રમશઃ વિકસતી જાય એવું આયોજન સ્વીકૃત શિક્ષણસિદ્ધાન્તને અનુરૂપ છે. બાળકનું ચિત્ત પરિચિતથી અપરિચિત તરફ ગતિ કરતું હોય છે. વિશ્વના વિવિધ પદાર્થોને આત્મસાત્ કરતું બાલચિત આજુબાજુની સૃષ્ટિ અને ચીજવસ્તુઓની મારફતે પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરી શકે. એનું શબ્દભંડોળ પણ એ રીતે વધે અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન પણ એને અનુષંગે આવતું જાય એ જાતની યોજકાની સમજ શિક્ષણના સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ છે. આપણી શિક્ષણપ્રણાલીમાં વ્યાકરણના બોલ હેઠળ ભાષાશિક્ષણને સહન કરવું પડતું હતું, એ સ્થિતિનો ઉપાય અહીં કર્યો છે અને કશા પણ બોલ વિના વિદ્યાર્થી વ્યાકરણનો ખ્યાલ મેળવી શકે એવી સુવિધા કરી છે. આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમ વડે વિદ્યાર્થી સરળતાથી ગુજરાતીના વાચન-લેખનની સજ્જતા મેળવી શકશે.

ચોથા વર્ષમાં ગદ્ય-પદ્યના નમૂનાઓ આપી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિના પરિચયમાં મૂકવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન થયો છે. કૃતિઓની પસંદગી પ્રાતિનિધિક અને સ્વરૂપગત વૈવિધ્ય જળવનારી છે. આ સંચયમાં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ લેખકોની કૃતિઓનો સમાવેશ તો કર્યો જ છે, પણ એ ઉપરાંત બ્રિટન અને અન્ય દેશોમાં વસતા લેખકોની કૃતિઓ પણ લેવામાં આવી છે એ આવકારદાયક છે. ખાસ તો વિદેશોમાં વસેલી પ્રજા તરીકે આ લેખકોની અનુભૂતિ વિશિષ્ટ ડાટિની છે. એમનો અનુભવ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે વિભક્ત થયેલો છે. એમના આ અનુભવની સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિ થઈ રહી હોય એનો પરિચય જોમને માટે આ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થઈ રહ્યાં છે એમને અત્યંત પોતીકાપણાને અનુભવ કરાવશે. આ દૃષ્ટિએ પન્નાજીનાયક, ભાનુશંકર વ્યાસ કેડાલાભાઈની, વિનોદ કપાસી કે યોગેશ પટેલની, પાકિસ્તાનના અદીલ કે હનીફની, બળવંત નાયક કે ભાનુભાઈન ડોટયા વગેરેની કૃતિઓનો સમાસ કર્યો છે એ ઉચિત છે.

બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ દૃષ્ટિ અને સૂઝપૂર્વક ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ માટે જે આયોજન કર્યું છે એને માટે અકાદમી અને એના સંનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

૧૬ એપ્રિલ, ૧૯૮૬

કે. સી. શાસ્ત્રી
ભૂતપૂર્વ કુલપતિ

સેતુ

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ અક્ષરમાળા, પુસ્તક ૧-૨-૩-૪, પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યા છે શિક્ષકો એની ગોઠવણી સમજી શકે અને તે મુજબ અધ્યાપનપદ્ધતિ યોજી શકે તે હેતુથી આ પરિચય પુસ્તિકાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રારંભ : સાંભળવું અને બોલવું :

પ્રારંભમાં થોડા સમય સુધી વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાંભળતાં અને બોલતાં કરવાના છે. કક્કોબારાબડીથી શરૂઆત કરવાની નથી. લેખન દરેક ભાષામાં પછીથી આવેલું સ્વરૂપ છે. કોઈ પણ બાળક પ્રથમ બોલતાં શીખે છે, પછી લખે છે. આ નૈસર્ગિક ક્રમને જ ભાષા-શિક્ષણ માટે ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ યથાલમાં લીધે છે અને તેથી જ, પ્રથમ સાંભળે, પછી અનુકરણ કરે એ રીતે ભાષાશિક્ષણનો હવે આરંભ થતો હોય છે—થવો જોઈએ.

એટલે જ, આરંભમાં શરીરનાં અંગો દર્શાવી ‘આ હાથ છે’, ‘આ પગ છે’ જેવાં નાનાં સરળ વાક્યો વારંવાર બોલી તેમને સાંભળતાં કરો. શરીરના ભાગો પછી વર્ગની ચીજો પર આવી શકાય. પછી ઘરની ચીજવસ્તુઓ, માતાપિતા, ભાઈબહેન વગેરે પરિચિત વ્યક્તિઓ ને વસ્તુઓથી આરંભ કરવો. જાણીતી વસ્તુઓથી શરૂઆત કરવાથી ભાષાશિક્ષણ સરળ બને છે. પછી જ ક્રમશઃ ઓછી જાણીતી અને ધીમે ધીમે અપરિચિત વસ્તુઓ તરફ બાળકને દોરી શકાય.

લયપ્રધાન કૃતિગીતો :

બીજા તબક્કામાં લયપ્રધાન કૃતિ-ગીતો (action songs)નો સમાવેશ કરી શકાય. પરિચિત અંગ્રેજી બાળવાર્તાઓને પણ સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરતાં જવાથી, પરિચિતતાને લીધે, ગુજરાતી ભાષા તરફ સ્વાભાવિક રીતે અનુકૂળ વલણ ઊભું થતું જશે અને પછીના કાર્ય માટે યોગ્ય ભૂમિ સર્જાતી જશે.

લિપિજ્ઞાન :

ત્રીજા તબક્કામાં હવે લિપિજ્ઞાન આપવાનો આરંભ કરી શકાય. આ માટે જે પરંપરાગત લિપિક્રમ છે તેને ‘અક્ષરમાળા’માં ફેરવ્યો છે. સરખા આકાર ધરાવતા અક્ષરો પ્રમાણે તેને ગોઠવ્યા છે જેથી સરળતાથી ને ઝડપથી અક્ષરજ્ઞાન આપી શકાય તથા નાનકડા ફેરફારથી એકને બદલે બીજો અક્ષર કેમ બની જાય છે તે પણ સમજાવી શકાય. આથી ‘ઠ ક ફ....’ જેવા અક્ષરોનો ક્રમ આમાં જાળવ્યો છે. સુસ શિક્ષક આ પદ્ધતિમાં રહેલી સરળતા પામી જશે ને તે રીતે આયોજન કરશે.

અક્ષર સાથે શબ્દપારિચય :

અક્ષરોનો પરિચય અક્ષર પૂરતો જ કરાવવાનો નથી; એમાં બનતાં કાનોમાત્રા વગરના

સરળ શબ્દો બનાવવાનું સાથે જ શરૂ કરી શકાય. ‘ડ’ અને ‘ક’ કરાવ્યા પછી ‘કડક’ શબ્દ સહજ રીતે આવી જાય. આવા શબ્દોમાંથી કેટલાક શબ્દો નમૂનારૂપ આપ્યા છે, સાથે અંગ્રેજીમાં અર્થ પણ છે. અન્ય શબ્દો શિક્ષક બનાવી ઉમેરી શકશે. જેટલા અક્ષરોનો પરિચય થયો હોય તેટલા અક્ષરોમાંથી જ શબ્દરચના કરવી ઘટે. જેમ જેમ અક્ષરભંડોળ વધતું જાય તેમ તેમ કઈ રીતે શબ્દભંડોળ વધારી શકાય એ ક્રમશઃ દર્શાવાયું છે જ. પાઠ જેમ જેમ આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ પાછલા પાઠોમાં આવેલા અક્ષરો અને ચાલુ પાઠના અક્ષરો આ બંનેના ઉપયોગથી શબ્દરચના કરતા રહેવાની છે. દરેક પાઠ પછી તે રીતના શબ્દોના કેટલાક નમૂના જોવા મળશે. આ શબ્દો માર્ગદર્શન પૂરતા જ છે. શિક્ષક પોતે એમાં ઉમેરો કરી શકશે. એ સમયે ખ્યાલ એટલો રાખવાનો કે ચાલુ બોલચાલના શબ્દોનું જ શબ્દભંડોળ આરંભમાં રખાય એ જરૂરી છે. દાખલા તરીકે દુષ્ટ માણસ માટે ‘બલ’ શબ્દ લખવામાં સહેલો છે પણ ચાલુ બોલચાલમાં આ શબ્દ ભાગ્યે જ વપરાતો જોવા મળે છે તો એ કે એવા શબ્દો આરંભમાં, તેના લેખનની સરળતાને ખાતર જ, શીખવવા જરૂરી નથી.

અક્ષરોના મરોડ :

સાથે સાથે અક્ષરોનો મરોડ ખરાબર આવે તે માટે દરેક અક્ષર પાસે તીર બતાવવામાં આવ્યું છે જેથી અક્ષરલેખન કઈ રીતે કરવું તેની સમજણ વિદ્યાર્થીને પરશે. વિદ્યાર્થી સાચી રીતે સુંદર અક્ષર લખતાં શીખે તે માટે શિક્ષક તેના લેખનસમયે આ અંગે ખાસ ધ્યાન રાખે તે જરૂરી છે. ગમે ત્યાંથી અક્ષર શરૂ કરવાની કુટેવ એકવાર પડી જાય તો પછી જતી નથી અને તેથી જ અક્ષરનું કઠંગાપણું પ્રવેશે છે.

૧, ૩ જેવા અક્ષરો ચીલાચાલુ ખારાખડીમાં આવતા હોય છે જે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાશમાં નથી. તેને શીખવવાની જરૂર નથી. આથી જ તેનો આમાં સમાવેશ થયેલો નજરે પડશે નહીં.

અક્ષરો પૂર્ણ થયા પછી, પરંપરાગત ક્રમ સમજાવવાની પદ્ધતિ લાભદાયક નીવડે છે. તે સમયે, શબ્દકોશ જોતી વખતે આ ક્રમ જાણવો જરૂરી છે એ અંગે પણ વિદ્યાર્થીઓને સલાહ કરવા.

આટલું થઈ જાય એટલે તેમને પ્રથમ ભાગ વાંચવા માટે આપી શકાશે. શબ્દો બનાવવામાં રસ પડે તે માટે કેટલાક મનોચત્નો પાઠને અંતે આપવામાં આવ્યા છે. અન્ય તેવા મનોચત્નો શિક્ષક પણ પ્રયોજી શકશે.

‘કક્કાની જોડ’ જેવાં કાડંનો પણ આ તબક્કે ઉપયોગ કરી શકાશે.

અક્ષરની ઓળખ માટે વપરાતાં ચીલાચાલુ (ઉ. ત. ઉતરડ, ઈસ) અહીં ફેરવ્યા છે કારણ ઉતરડ કે ઈસ જેવા પદાર્થો અહીંના વિદ્યાર્થી માટે ભાગ્યે જ પરિચિત હોય.

કામક પદ્ધતિ :

પહેલા પુસ્તકમાં આરંભમાં કાનો માત્રા વગરના શબ્દો ધરાવતાં વાક્યો મૂક્યાં છે. પછી ક્રમશઃ તેમાં સ્વરો ઉમેરાતા ગયા છે. સાથે સાથે ઘર, રમત, જમણ, શરીરના ભાગો, ખજાર, નિશાળ આદિ તે ઉંમરના વિદ્યાર્થીને પરિચિત પદાર્થો અને વાતાવરણ અંદર ગૂંથવામાં આવ્યાં છે. તે તથા ‘સાત વાર’, ‘કેટલા વાગ્યા ?’ જેવા પાઠો ધીમે ધીમે તેનું શબ્દભંડોળ વધારનારા બનતા જાય તેનો ખ્યાલ રખાયો છે. શિક્ષકે આ પાઠો શીખવતી વખતે ઉત્સાહમાં આવી જઈ વધુ શબ્દો શીખવી નાખવાનો મોહ જતો કરવો જરૂરી છે. વધુ પડતા શબ્દોના ભારથી પણ ભાષા શીખવી અકારી બનવા લાગે છે.

મનોયત્નોમાં અંગ્રેજીનો વપરાશ, હજી વિદ્યાર્થી ગુજરાતી વાંચી જવાયો આપી શકે તેવી સ્થિતિએ પહેલેલો ન હોય તેથી, કરાયો છે. જરૂર પડે ત્યાં એ મનોયત્નો સમજાવવામાં શિક્ષકે મદદ કરવી.

પહેલા સાતેક પાઠો સુધી કાનોમાત્રા પ્રવેશવા દીધાં નથી તે, તેના વગર પણ, વાક્ય-રચના થઈ શકે છે તે દર્શાવે છે તથા વિદ્યાર્થીમાં સરળતાથી આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે. એટલે કાનોમાત્રાને અન્ય સ્વરો પછીથી જ શીખવવાં. સ્વરો ઉમેરવાની ગુજરાતી પદ્ધતિ અંગ્રેજી કરતાં જુદી હોવાથી આરંભમાં જ કાનોમાત્રાનો આગ્રહ રાખવાથી શીખનાર ગૂંથણમાં મુકાય છે અને ‘સસ’ જેવા શબ્દો ‘સસ’ની જેમ લખે છે, એ અનુભવ ઘણા શિક્ષકોને થયો હશે જ.

વ્યાકરણનો પ્રવેશ સીધેસીધો વ્યાકરણ તરીકે કરવામાં આવ્યો નથી. ઘણાં ક્રિયારૂપોમાં ધાતુ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનમાં આજાર્થરૂપે હોય છે એટલે એનો ઉપયોગ આરંભના સાત પાઠમાં જેવા મળશે. તેની સાથે સરળ અપરિવર્તનીય વિશેષણો કે ક્વચિત્ ક્રિયાવિશેષણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેના પુનરાવર્તનના પાઠમાં એક વાક્ય, નકારાત્મક પ્રયોગનું પણ યોજ્યું છે. સ્વરલેખનની વિશેષતા :

સ્વર ઉમેરવાની અંગ્રેજી રીતથી ગુજરાતી જુદી કઈ રીતે પડે છે એ આ તબક્કે ખાસ શીખવવું જરૂરી છે. અંગ્રેજીમાં સ્વર સ્વતંત્ર લખાય છે તથા વ્યંજન પછી પણ લખાય છે. (a Cat) ગુજરાતી સ્વરનો જ બનેલો શબ્દ હોય ત્યારે લેખનમાં તફતીફ થતી નથી. (દા. ત. આ, એ) પણ અન્યત્ર આરંભમાં તફતીફ થતી નજરે ચડી છે. શિખાઉ વિદ્યાર્થી ‘કેમ’ને બદલે ‘ક એમ’ એમ, અંગ્રેજીની અસર નીચે કરે છે. એવું જ બીજા શબ્દોમાં બને છે. આ માટે વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ સમજણ આપવી ઘટે કે અંગ્રેજીમાં જ્યાં સ્વરો લખાય છે ત્યાં ગુજરાતીમાં i, j, l, n, r, s, t, v, y : જેવાં ચિહ્ન વપરાય છે.

કાનો અને અનુરવાર :

આકામા પાઠથી કાનો ઉમેરાય છે. સાથે જ મનોયત્નોમાં પુરુષવાચક સર્વનામ તથા

દર્શક સર્વનામો પ્રવેશે છે, દસમામાં હ્રસ્વ ‘ઇ’કારના પ્રવેશ સાથે ઉભયાન્વયી અગ્યયનો વપરાશ દેખાશે. સાથે સાથે જ અનુવારનો પ્રવેશ થાય છે. મનોયત્નમાં અનુસ્વાર ન લખાય તો અર્થનો કેવો અનર્થ થઈ જાય તે દર્શાવતા શબ્દો વિરોધ ઉપસાવવા માટે મૂક્યા છે (ખંડ-ખડ, ચિંતા-ચિતા આદિ). ગુજરાતીના અંગ્રેજી સરળ અનુવાદનો હવે સાથેસાથ પ્રયોગ થઈ શકશે.

અન્ય સ્વરો :

અગિયારમા પાઠથી ‘એ’કાર અને ‘ઓ’કાર ઉમેરાય છે; બારમામાં ‘એ’ અને ‘ઓ’ નજરે પડશે. એની સાથે વિભક્તિના પ્રયોગો પણ દેખાશે. વળી બારમા પાઠથી ગુજરાતીમાં પુછાયેલા સરળ પ્રશ્નોના ગુજરાતીમાં જ જવાબ માગ્યા છે, કારણ અત્યાર સુધીમાં વિદ્યાર્થી એ કક્ષાએ પહોંચે તેવી ગણતરી છે. પ્રશ્નાર્થક વાક્યપ્રયોગથી પણ આથી તે પરિચિત થશે. ત્રિંગ-વચનલેહ પણ અહીં પ્રવેશે છે.

૧૩મા પાઠ (કેટલા વાગ્યા ?)માં સંખ્યા - એકથી બાર - નો પરિચય, ઘડિયાળ જોવાના નિમિત્તે કરાયો છે. અહીં કેટલાંક ચિત્રો તો છે જ, પણ શિક્ષક પૂઠાનું ઘડિયાળ બનાવી ફરતા કાંટાઓ દ્વારા જુદા જુદા સમય વિશે પૂછીને વિદ્યાર્થીઓને વધુ યોગ્યતા-સમજતાં કરી શકે.

વિવિધ પરિવેશ :

૧૫મા પાઠથી, અત્યાર સુધી થયેલા વાક્યપ્રયોગો અને વ્યાકરણને લક્ષમાં રાખીને, જુદા જુદા પરિવેશમાં (environment) વિદ્યાર્થીને મૂકવાનો પ્રયોગ થયો છે. શરીરના ભાગના પરિચય પછી કુટુંબ, નિઝાળ, વાડી, શાકભાજીની દુકાન, ઘર આદિનો પરિચય (અને તે દ્વારા શબ્દભંડોળનો પણ પરિચય) સધાતો જાય અને સાથે સાથે મનોયત્નમાં સરળ રીતે જાતિ, વચન, સર્વનામ, અગ્યય આદિનો આભાસ પાકે થતો જાય તેમ જોઈવેલું દેખાશે. મનોયત્નમાં કોઠાઓ આપ્યા છે તે સરળ રીતે વર્ગમાં સમજાવતા જઈ પછી વાક્યરચના-ઓ વિદ્યાર્થીઓ જ આપતા થાય તેમ કરશો. શિક્ષક સમજાવીને પ્રેરતા રહે તો વિદ્યાર્થીને આત્મવિશ્વાસ પ્રગટતો રહેશે.

૨૪ પાઠમાંનો સંવાદ સ્વાગત તથા વિદાયવાક્યો ધરાવે છે અને યોદ્યાલાદની લખનો છે. યોદ્યાલાદના લહેકા સાથે વર્ગમાં જ બે વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેન પાસે યોદ્યાલાદની વાતચીતની નૈસર્ગિક લઢણ તેમને ફાવતી જશે.

છેલ્લું કાવ્ય કૃતિગીત નમૂનારૂપ મૂક્યું છે. આવાં અન્ય બાળગીતો પણ ગવરાવી શકાશે. આ ગીતો મુખ્યતઃ અહીંના વાતાવરણને યોગ્ય હોય તેનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે. વરસાદ જ જ્યાં ત્રાસદાયક લેખાતો હોય ત્યાં ‘આવ રે વરસાદ’ જેવાં જોડકણાં ભાગ્યે જ સંતોષજનક નીવડે. નાના બેનીને તો વરસાદ જાય તો રમવા મળે !

પ્રથમ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ :

આમ અક્ષરમાળા તથા પહેલું પુસ્તક બંને મળીને પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થાય છે. તેમાં બોલના તથા લખના ઉપરાંત, વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પુરુષવાચક, દર્શક તથા પ્રશ્નાર્થક સર્વનામો, જાતિ-લિંગ, વચન, વિભક્તિ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ તથા ઉભયાન્વયી અવ્યયોને પ્રામુખ્યે સમાવેશ છે. ઘર, કુટુંબ, શાળા, દુકાન, ખોરાક, શાકભાજી, સાત વારનાં નામ આદિનો ઉપયોગ કરી વિવિધ પ્રકારના શબ્દભંડોળની ગણતરીપૂર્વક પસંદગી કરી છે. વિદ્યાર્થી સરળ ગુજરાતી વાંચી-લખી-બોલી શકે તેવી નેમ છે. આને માટે અગિયાર વર્ષની ઉપરનો વિદ્યાર્થી અઠવાડિયે ચારથી છ કલાક ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે શાળાના ચાલુ અભ્યાસક્રમમાં સમય આપી શકે (ગૃહકાર્ય, રાખેતા સુજળનું અલગ) તો આટલું સિદ્ધ થઈ શકે. પછી ઉંમર, સમય આદિના વધારાઘટાડા સાથે શીખવાની શક્તિમાં પરિવર્તન થતું રહે. વિદ્યાર્થીની વૃત્તિ અને ગ્રહણશક્તિ તથા શિક્ષકની શક્તિ-અશક્તિ પણ દેખીતી રીતે અસરકર્તા બને જ. કુશળ શિક્ષક પાઠ્યપુસ્તકોને એકમાત્ર નહીં પણ એક સાધન તરીકે વાપરે અને સાથે ચિત્રો, ચિત્રકથાઓ, ક્રેયડા (જેમાંના કેટલાક મનોરથનોમાં દર્શાવ્યા છે), વાર્તાઓ, ગીતો, સંવાદો વગેરેનો યથોચિત ઉપયોગ કરી શિક્ષણકાર્યને વધુ વિદ્યાર્થીભોગ્ય કરી શકે, ભાષા પ્રત્યેનો તેમનો અણુગમો દૂર કરી રસિક બનાવી શકે. અહીં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે વપરાતાં સાધનોને વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકાશે.

બીજા વર્ષનો આરંભ :

બીજા વર્ષને અંતે જોડાક્ષરોનું લેખન અને વાચન; નિશ્ચયાર્થ, આજ્ઞાર્થ અને પ્રશ્નાર્થ (હકારાત્મક અને નકારાત્મક)નો સાદા વર્તમાનકાળમાં ઉપયોગ તથા પૂર્ણ વર્તમાનકાળ અને સાદો, પૂર્ણ તથા ચાલુ ભૂત અને ભવિષ્યકાળ મુખ્યત્વે વ્યાકરણમાં તથા પરિવેશ ખાતે મનોરંજન, રમતગમન, ઉત્સવો, મુસાફરી આદિને આવરી લેતા વિષયોનો અભ્યાસ, નાના નિબંધ-પત્રલેખન ઉપરાંત રાખી શકાય એવું વિચારાયું છે. આથી બીજા પુસ્તકના પાઠોનું આયોજન તે રીતે કરાયું છે. અર્થાત્ પ્રથમ વર્ષની જેમ જ, વિધિસર વ્યાકરણ શીખવવાની નેમ અહીં પણ નથી જ, માળાના દોરાની જેમ વ્યાકરણ અદૃશ્ય રહે એ જરૂરી છે.

જોડાક્ષર :

આ પુસ્તકમાં બીજા પાઠમાં જુદા જુદા પ્રકારના જોડાક્ષરોને દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ‘ક્ષ’ અને ‘ક્ષ’ એ જોડાક્ષરો જ છે, માત્ર લેખનમાં એક અક્ષર છે એ સમજણ પણ આપી શકાય. સંસ્કૃતમાંથી જેમના તેમ (ઉપરની રેખા-શિરોરેખા બાદ કરતાં) ઊતરી આવેલા જોડાક્ષરો ખાસ ધ્યાન રાખીને સમજાવશો. હ્ય, ઘ્ય, જ્ય જેવા જોડાક્ષરો વિશેષ ધ્યાન માગી

લેશે. ‘ઋ’ ઋષિ, ઋતુ જેવા શબ્દોમાં રહ્યો છે, ઉચ્ચારણમાં સાદા ‘રુ’ જેવું જ તેનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે તરફ ધ્યાન દોરશો. ‘ઓખુ’ જેવામાં ઉચ્ચાર ‘ઓકુ’ થતો હોવા છતાં લેખન ઉપર મુજબ છે તેની પણ સમજણ આપશો.

ત્રીજા પાઠમાં ભૂતકાળનો પ્રયોગ છે. વ્યાકરણની સ થોસાથ પંદરમી ઓગસ્ટના મહત્ત્વની વાત અને આઝાદીની લડતની કથા વિદ્યાર્થીઓને કહેવાય એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે. ટૂંકાદગર સ્કેવર માત્ર લંડનવાસીઓ માટે જ નહીં, પ્રવાસીઓ માટે પણ બાણીતું સ્થાન છે. એના વર્ણન દ્વારા સ્થાનની પરિચિતતાને કારણે, નવા શબ્દો નવા લાગતા નથી, તેમની સાથેનો પરિચય સાહજિકતાથી સધાય છે. શિક્ષક આ અને આવા પાઠો શીખવતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પણ સ્થાન અંગે માહિતી કઢાવી શકે અને સરળ ભાષામાં તેમાં વધારો પણ કરી શકે. વિદ્યાર્થીનાં રસ અને ઠક્ષા અનુસાર આયોજન કરવાનું રહે એ દેખીતું છે. ધિરનની રમતગમતોના હવે પછીના પાઠનું પણ તે મુજબ જ ગોઠવી શકાય.

ઘોષ-અઘોષ ઉચ્ચારણો :

છઠ્ઠો પાઠ લેખન તથા ઉચ્ચારણ બંને દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનો છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ, અંગ્રેજી ભાષાની અસરને લીધે, ક, ગ, ચ, જ જેવા અઘોષ વ્યંજનોને ઘોષ જેવા જ યોડે છે. ગુજરાતીમાં તેથી કેવા અર્થભેદો થાય છે તે, તેવા શબ્દોનાં બનેલાં વિવિધ વાક્યો દ્વારા સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરાયો છે. શિક્ષક તેમાં ઉમેરણ કરી શકે. વારંવાર આવા શબ્દોનું લેખનવાચન થતું રહે એ એટલું જ જરૂરી છે. ‘ર-ળ’ કે ‘લ-ળ’ ઘોષ-અઘોષનાં ઉદાહરણો નથી પણ વિદ્યાર્થીઓ (અને ઘણી વાર મોટાંઓ પણ, ને ગુજરાતની કેટલીક બોલીઓમાં તો આ ભેદ જ અસ્તિત્વમાં નથી) આ ભેદને પણ બાણતાં થાય એ ઇષ્ટ છે. સામાજિક સંદર્ભ :

સાતમો પાઠ દિવાળીનો છે. અહીં દિવાળીના તહેવારનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ પણ સાથે સાથે સમજાય એવી અપેક્ષા છે. દિવાળીની ઉજવણીનાં વિવિધ ચિત્રો તો બતાવાય જ, પણ હિંદુ ઉપરાંત જૈન, શીખ વગેરે પણ તેને ઊજવે છે અને દરેકની પોતાની કથા તે અંગે છે તેની વાર્તા પણ કહી શકાય. ભાષાનું શિક્ષણ લિપિ તથા વ્યાકરણ પૂરતું સીમિત ન રહે પણ જે તે ભાષાના ભાષકોના સમાજના રીતરિવાજ, રહેણીકરણી તથા સંસ્કાર પણ તેમાંથી ઊપસવા જોઈએ. આનો ખ્યાલ દરેક ભાષાશિક્ષકે રાખવો જરૂરી છે. ‘ગમવું-ભાવવું’ જેવા ક્રિયાપદો ક્યારે કેમ વપરાય તે પણ સમજાવવું પડે. દાખલા તરીકે ‘મીઠાઈ મને ગમે છે/ભાવે છે’ ચાલે પણ ‘રામ મને ગમે છે’ જ થાય, ‘ભાવે છે’ નહીં. નાન-પણથી જે ભાષા બાણતો હોય એ સાહજિક રીતે ટેવથી જ તેનો સાચો પ્રયોગ કરે છે જ્યારે ભાષાનો કંઈકો ઘૂંટનારાઓને તો આવી અનેક મુશ્કેલીઓ આવશે અને શિક્ષકોવી તેનો સામનો કરવાનો રહેશે !

આઠમા પાઠમાં 'ઐ'નું પુનરાવર્તન અને ભૂતકાળનો અભ્યાસ દેખાશે. તો સાથે નૈવેદ્ય, બાધા જેવા સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ (cultural note) ધરાવતા શબ્દો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. ત્યાં અર્થ અંગે નોંધ (cultural reference) આપવી જરૂરી છે.

'હોસ્પિટલની હવા'માં ભૂતકાળના વિવિધ પ્રયોગોની સાથે હોસ્પિટલનું વાતાવરણ, તેનાં શબ્દભંડોળનો પરિચય આને લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. અહીં પણ હોસ્પિટલના વિવિધ વિભાગોનાં ચિત્રોના પરિચય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને બોલતાં કરી શકાશે. તેમનાં કુટુંબમાં કોઈ માંદું પડ્યું હોય તે અંગેની વાતો કરતાં કરીને પણ આરંભ કરી શકાય. ભાષાપ્રયોગોનું શિક્ષણ :

'મ્યુઝિયમની મુલાકાત'માં પણ મ્યુઝિયમના વાતાવરણનો પરિચય ઉપર મુજબની પદ્ધતિથી થતો જાય તેમાં ભાષા સહજ રીતે જાણે આપમેળે શીખાતી હોય તેમ બને છે. 'દિવસ એછો પડે' જેવા પ્રયોગો સમજાવવા પડશે; શાબ્દિક ભાષાંતર સાવ કઠંગું લાગશે.

અગિયારમા પાઠમાં એક ટુચકાને જ વિસ્તાર્યો છે. એમાંય 'શરત બકવી', 'માં વકાસી જોઈ રહેલું' જેવા પ્રયોગો હેતુપૂર્વક પ્રયોજ્યા છે. 'માથાનો મળ્યો' જેવો વાક્યપ્રયોગ પણ ભાષાની સચોટ અસર દર્શાવવા થતા પ્રયોગોનો વિદ્યાર્થીને પરિચય થાય એ હેતુથી જ યોજ્યો છે. આ અને આવા પ્રયોગો અન્યત્ર પણ સાંપડશે, ત્યાં શિક્ષકે એના વધુ દાખલા આપી સમજાવવાના રહેશે. માત્ર અર્થ આપીને નહીં પણ વધુ ઉદાહરણો આપીને જ શબ્દ કે શબ્દપ્રયોગોના અર્થ યાદ રહી જાય છે એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ :

'પ્રાણીઘર'માં ભવિષ્યકાળના વિવિધ પ્રયોગો છે. પશુપંખીઓનો પરિચય વધુ ચિત્રો વર્ગમાં દર્શાવીને કરાવી શકાશે. સમયનો અભાવ એ મોટી મર્યાદા હોય છે, નહીં તો હોસ્પિટલ કે મ્યુઝિયમ કે પ્રાણીઘરના પાઠો તે તે સ્થળે પ્રત્યક્ષ લેવાય અને ભાંગ્યુંતૂટ્યું પણ ગુજરાતીમાં બોલવાનો આગ્રહ રખાય તો વિદ્યાર્થીઓ વધુ ઝડપથી ભાષા શીખે છે એ જાતે અનુભવ્યું છે. નાનકડું 'પર્ચન્ટન ગોઠવ્યું' હોય તો ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળી રહે છે.

તેરમા પાઠમાં અહીં ઊજવાતા ગુદા ગુદા તહેવારો અતિ સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યાં છે. એ તહેવારો આવતા હોય તેની આગળપાછળ તે અંગેની વાત કરતા રહેવાથી ભાષાશિક્ષણ રસપ્રદ બની શકે છે.

અંગ્રેજી શબ્દોનો વપરાશ :

ચૌદમા પાઠમાં ભવિષ્યકાળના પ્રયોગોનું પુનરાવર્તન તો છે જ, પણ હવાઈ મુસાફરી મોટેની પૂર્વતૈયારીના શબ્દો પણ તેમાં આવે એટલે એના પરિચયની પણ નેમ છે. બીજી પણ એક બાબત એમાં છતી કરી છે કે અંગ્રેજી શબ્દો, જે રૂઢ થઈ ગયા હોય, તેને મોટે ગુજરાતી ભાષકને છાંછ નથી. કોઈ પણ બોલાતી ભાષા એ ખાખોચિયું નથી, એ

વહેતી નદી છે. જ્યાં જ્યાંથી એ પસાર થાય ત્યાંની અસરો ઝીલતી આગળ વધે છે. દરેક ભાષા પણ તેમ જ નજીકના પ્રાંતોની ભાષાઓ, રાજકર્તા પરકીય હોય તો તેની ભાષા, વિકસેલો વેપાર હોય તો પરદેશી વેપારીઓની ભાષા વગેરે અનેક ભાષાઓને ઝીલતી ઝીલતી વિકસતી રહી છે. એનાથી એ ભ્રષ્ટ થતી નથી, સમૃદ્ધ જ બને છે. એ નૈસર્ગિક કમ છે. એટલે અહીં ટ્યુબ, સ્ટેશન, વિક્ટોરિયા લાઇન, ટ્રાવેલ કાર્ડ, ટિકિટ, પાસપોર્ટ, કાઉન્ટર, નંબર જેવા શબ્દો હેતુપૂર્વક વાપર્યા છે. ‘ભૂગ ભ ગાડી સ્થાનક’ કે ‘પર્યાટન મૂલ્યપત્રિકા’ જેવા ભદ્રંભદ્રીય શબ્દો બનાવી શકાય પણ લોકો તેને સમજી શકવાના નથી! હા, ગુજરાતના શહેરી મધ્યમ વર્ગમાં વપરાતા ‘મારા કાબરને રીસિવ કરવા સ્ટેશન ગયો પણ ટ્રેન લેટ હતી તેથી અનનેસેસરી ટાઇમ વેસ્ટ થયો’ જેવા વાક્ય-પ્રયોગો આપણે ચલાવી લેવા જોઈએ એમ તો ન જ કહી શકાય. ટૂંકમાં, ચાલુ વપરાશના ટિકિટ, ટ્રેન, ટાઇમ ટેબલ, પેન, પેન્સિલ, નોટ જેવા અનેક શબ્દો તળ ગુજરાતમાં પણ સ્વીકારાયા છે તો અહીં તેને અપનાવવામાં મુશ્કેલી પડવી ન જોઈએ.

પંદરમો પાક હળવા દુયકારૂપે છે, પણ તેમાંય ‘સુરતનું જમણું ને કશીનું મરણ’, ‘મગનું નામ મરી ન પાડે’, ‘ખાલી હાથે જવું’ જેવાં કહેવત-રૂઢિપ્રયોગાદિનો વપરાશ કર્યો છે. શિક્ષક શક્ય હોય ત્યાં તેવી સમાંતર અંગ્રેજી કહેવતો પણ આપતા રહે તો ઠીક રહેશે.

ચિત્રકથા :

સોળમા પાઠની બાળવાર્તા અંગ્રેજીમાં પણ જાણીતી હોવાથી સરળ રહેશે. અહીં પણ વધુ ચિત્રા બનાવી, બતાવી, સળગ ચિત્રકથારૂપે પણ રજૂ કરી શકાય અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ વાર્તા કહેવડાવી, વચ્ચે વચ્ચે શબ્દભંડોળ કે વ્યાકરણની ભૂલો સુધારતા જઈ શકાય.

‘વિમાનની સફર’માં ચાલુ વર્તમાનકાળના પ્રયોગ ઉપરાંત સફરના નિરૂપણ માટે વર્ણનાત્મક ભાષાપ્રયોગ કર્યો છે. પાઠ સહેજ અઘરો જણાશે પણ વિદ્યાર્થી ધીમે ધીમે શૈલીથી પણ પરિચિત થવાનો આરંભ કરે એવી ગણતરી છે. કમશઃ સાહિત્ય તરફ તેને લઈ જવાય તેને માટે રુચિ ઘડવામાં આ અને આવા પાઠો ઉપયોગી થાય તે રીતે તેની સમજણ સુર શિક્ષક આપશે જ.

પત્રલેખન :

પછીના બંને પત્રોમાં, પત્રલેખનનું તંત્ર વિદ્યાર્થી શીખે એવી અપેક્ષા છે. શિક્ષક પત્રનું મથાળું, આરંભ, અંત આ બાબતોને ધરાવતી સમજાવે અને તેવા પ્રકારના ટૂંકા પત્રો વિદ્યાર્થીઓ અરસપરસ લખતા થાય તેવું ગોઠવી શકે. વર્ગમાં જ પત્રલેખનનો એકાદ ક્લાક ગોઠવી શકાશે.

ગિનુભાઈ :

બાળમાનસના પ્રખર અભ્યાસી અને દક્ષિણામૂર્તિ જેવી બાળશિક્ષણની યેનમૂન શાળાના સ્થાપક અને સંચાલક શ્રી ગિનુભાઈની બાળવાર્તાઓમાંથી તેમની ‘આફ્રિકા સાંભર્યું!’ પુસ્તિકામાંથી લેવાયેલો આ પાઠ ગિનુભાઈની સરળ શૈલીનો નમૂનો છે. અંદર વપરાયેલા સ્વાદિલીના પ્રયોગ કેટલાક બરાબર નથી તેમ જાણકારોએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે પણ લેખકના લખાણમાં પરિવર્તન કરવાની છૂટ લેવાવી ન જોઈએ, તેથી મૂળ જેમ જ રાખ્યું છે.

છેલ્લાં ત્રણ કાળ્યો કૃતિગીતો તરીકે ગવડાવી ન શકાય તેવાં છે. તેને ગાઈ-ગવડાવીને પણ માણી શકાશે. આ કાળ્યો એકસાથે છેલ્લે જ લેવાં જોઈએ તેમ પણ નથી. વર્ગ જરા વધુ ગંભીર બની ગયેલો જણાય ત્યારે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય!

બીજા વર્ષની પૂર્ણાહુતિ :

પહેલાં વરસના ભણવાના સમય જેટલો જ સમય આટલા અભ્યાસ માટે લાગશે. આ બીજું વર્ષ ‘પૂરું’ થતાં વિદ્યાર્થી જોડાક્ષરો સહિત વધુ અઘરી વાક્યરચનાઓ વાંચતો-લખતો થાય, પોતાની મેળે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનમાં વાક્યો બનાવતો-બોલતો થાય અને ટૂંકા વર્ણનાત્મક નિબંધો કે પત્રો લખતો થાય એ ધ્યેય છે. એને ખ્યાલમાં રાખીને શિક્ષણનું આયોજન કરશો.

ત્રીજા વર્ષનો આરંભ :

ત્રીજા વરસમાં, બ્યાકરણ આગળ વધે છે. વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યદર્શક કૃદંત, ધાતુસાધિત વિશેષણ, નામયોગી-શબ્દયોગી અગ્યય, સંકેતાર્થસૂચક વાક્ય, સંશયાર્થસૂચક વાક્ય, શક્યાર્થ વાક્ય, સહાયક ક્રિયાપદ, સંયુક્ત વાક્યો, મિશ્ર વાક્યો, ‘તર-તમ’ ભાવસૂચકો, ક્રિયાપદમાંથી બનેલાં નામો વગેરેનો ઉપયોગ હવે વધુ કરાયો છે. શબ્દભંડોળ વધુ વિસ્તૃત થતું જાય છે. ગુજરાતની અને ભારતની સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાનું દર્શન થાય તેવા પાઠો પ્રવેશ્યા છે. અંગત પત્રો સાથે ધંધાદારી પત્ર પણ ઉમેરાયો છે. સાહિત્યિક ભાષાપ્રયોગો પણ નજરે ચડશે. આના પછીના વર્ષમાં વિદ્યાર્થીનો સીધો સાહિત્યપદાર્થને પામવા પ્રયત્નશીલ કરવાને છે એટલે એની પૂર્વભૂમિકા આ વર્ષમાં તૈયાર કરવાની છે. એક નિર્ણાયક વર્ષ તરીકે આને ગણવું રહ્યું.

સંસ્કૃતિ-દર્શન, કેટલાંક સાહિત્યસ્વરૂપોનો પરિચય :

ગોકુલ-અષ્ટમી (પાઠ ૩૭), રામ નવમી (પાઠ ૬૬), બુદ્ધ જયંતી (પાઠ ૧૦૭), ઈદિ મુબારક (પાઠ ૧૪૭), મહાવીર જયંતી (પાઠ ૧૮૭) જેવા પાઠ ભારતના ધર્મ અને સંસ્કારદર્શન માટે લખાય છે. ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’ ગુજરાતનું ગૌરવગાન છે. સંવાદ-રૂપે આખ્યું છે જેથી વાતચીતની ઢબથી પરિચય થતો જાય. ‘ગુજરાતી શા માટે’ આ પાઠ, ગુજરાતી શીખવા આવતા દરેક વિદ્યાર્થીનો પ્રશ્ન છે. શિક્ષક-પરિષદોમાં પણ શિક્ષકોએ આ પ્રશ્નની ચર્ચાઓ કરી છે. આશા છે કે આ પાઠ ગુજરાતી શિક્ષણની જરૂરિયાત અંગે થોડીક હવા ઊભી કરી શકશે. શિક્ષક શીખવતી વખતે પોતાના અનુભવો એમાં અવશ્ય

ઉમેરી શકે છે. વર્તમાનપત્રો, પ્રચારમાધ્યમો, આદર્શ અને વાસ્તવિકતા જેવા પાઠ નિબંધસ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે એ હેતુથી રખાયા છે. રઘુવીર ચૌધરી, ધીરુભાઈ ઠાકરના લેખો પ્રવાસવર્ણનના નમૂનારૂપ છે એટલું જ નહીં, બ્રિટન અને અમેરિકાના પ્રવાસનાં સંસ્મરણો હોઈ દરિયાપાર વસતા ગુજરાતીઓને વધુ પોતીકા બની રહેશે એવી ધારણા છે. આરંભનો વિદ્યાર્થીદશાનું મહત્ત્વ સમજાવતો લેખ વિદ્યાર્થીઉપયોગી તો છે જ, તથા ચિન્તનાત્મક ગદ્યનો પણ સરસ નમૂનો બની રહે છે. બાકીના પાઠો, લોકકથા, વાર્તાઓ (અકબર-ખીરબલી હોય કે ભોજ અને કાલિદાસની અથવા ઇસપની નીતિકથાઓમાંથી કે પંચતંત્ર-હિતોપદેશમાંથી પણ) આદિના બનેલા છે. શિક્ષકે શીખવતી વખતે આ વિવિધ વાનગીઓનો થાળ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ યોગ્ય રીતે પીરસવાનો રહેશે. તે વિદ્યાર્થીઓ કેટલું પામ્યા છે તે માટે અને તેમને કેમ એ શીખવી શકાય તેના નુસખા રૂપે મનોચત્નો રચાયા છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ગુજરાતી શા માટે’ આ બીજા પાઠનું મનોચત્ન જોશો. એમાં કોઠાઓ દ્વારા વ્યાકરણ શીખવવાનો પ્રયત્ન છે, અર્થાત્ વ્યાકરણ શિક્ષણનું નામ આપ્યા વગર. આ જ પદ્ધતિ સર્વત્ર અપનાવશે. ત્રીજા પાઠમાં ક્રિયાપદમાંથી નામ બનાવવાનું મનોચત્ન છે. ‘બુદ્ધિ અને સૌંદર્ય’માં સંકેતાર્થનો અભ્યાસ દર્શાવાયો છે. આ જ રીતે અન્ય પાઠોમાં વ્યાકરણની તાલીમ આપવામાં આવી છે. પ્રથમ બે ભાગમાં આ શૈલીથી શિક્ષક હવે પરિચિત થયા હોવાથી, અહીં વિસ્તારથી તેનું વિવરણ કર્યું નથી. ગુજરાતીનું અંગ્રેજી કરવાના શબ્દો, વાક્યો આદિ યોગ્ય સ્થળે મળી આવશે. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી કરવાના ફકરાઓ આમાં રાખ્યા નથી. તે માટે, જે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ હોય તે વર્ગમાં એ જે અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તક ભણતા હોય તેમાંથી જ ફકરા પસંદ કરવા વધુ યોગ્ય રહેશે. પુસ્તકની પરિચિતતાને કારણે ભાષાંતર સરળ રહેશે.

ભાષાપ્રયોગોનો સતત વપરાશ :

ભાષાના વિવિધ પ્રયોગો દરેક પાઠમાં છે અને તેને મનોચત્નમાં સ્વાધ્યાય માટે અલગ તારવી મૂક્યા છે. તેનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ થાય તે જોશો. એનો વપરાશ વિદ્યાર્થી પોતાના વાચનલેખનમાં અવારનવાર કરતો રહેશે તો એની ભાષા સહજ રીતે ઘડાતી જશે. શિક્ષકે પણ દેખીતી રીતે જ, પોતાની વાતચીતમાં વર્ગમાં એ પ્રયોગો કરવા જરૂરી છે. ભાષા સતત કાન પર અથડાયા કરવી જોઈએ. ફરી ફરીથી એનું રટણ થવું જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા જ જ્યાં સાંભળવા ઓછી મળતી હોય ત્યાં તો આ તદ્દન અનિવાર્ય છે.

ધંધાદારી પત્રલેખન :

પત્રલેખનમાં, ધંધાદારી પત્રલેખન અંગત પત્રલેખનથી કેવી રીતે જુદું પડે છે તે, ૨૨મા ને ૨૩મા પાઠ દ્વારા સ્પષ્ટ કરશે.

બાલમુકુન્દ દવેનું અંતમાં આવતું ભજન ગાઈ ગવરાવશે તો તેની ભાવસમૃદ્ધિ

વિશેષ અનુભવાશે. આપણા ભજનસાહિત્ય અંગે પણ થોડીક વાતો કરી શકાય. ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવાઓએ એવું લોકસાહિત્ય કેવી જહેમતથી એકઠું કર્યું હતું તેની વાત પણ રસપ્રદ નીવડશે.

ત્રીજા વર્ષની પૂર્ણાહુતિ :

ત્રીજું વર્ષ પૂર્ણ કરેલ વિદ્યાર્થી ધ્રિટનની જી.સી.ઓ. લેવલની પરીક્ષામાં સરળતા-પૂર્વક બેસી ઉત્તીર્ણ થઈ શકે તેટલી તૈયારી અત્યાર સુધીમાં ઓછામાં ઓછી થઈ હશે જ. ત્રણે વર્ષમાં બતાવેલા તબક્કાઓ પ્રમાણે કેમશઃ વ્યાકરણ, શબ્દભંડોળ આદિમાં શિક્ષણ આગળ ધમ્યું હોય તો આ સ્તરે વિદ્યાર્થીને પહોંચાડવામાં મુશ્કેલી પડશે નહીં.

ત્રીજામાંથી ચોથા તરફ :

અહીં એક વાત ઉમેરવી જરૂરી જણાય છે. સિલેબસમાં ત્રીજા અને ચોથા વર્ષ વચ્ચે ગાળો પરતો હોય તેમ લાગે છે. ભાષા પરથી સીધા સાહિત્યમાં અંપલાવવાનું બનતું હોય તેમ જણાય છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં તેમ રહ્યું નથી. બીજા ભાગનો આરંભ જ, સંવ્યાધના રણકાવાળી, સચોટ એવી ગાંધીજીની શૈલીથી થાય છે. ગુજરાતી ગદ્યને ઘડવામાં ગાંધીજીનો ઘણો રોટો ફાળો હતો, તેમની અસર તળે લખનાર લેખકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. અંતની ગિયુભાઈની વાર્તા પણ તેનો જ નમૂનો છે. ‘હું’ અચુરિક જઈશ’ તથા ‘વિમાની સફર’માં પ્રવાસવર્ણનની સહેજ કાવ્યાત્મક શૈલી પ્રવેશે છે. ‘કોણ જીત્યું’, ‘અમારા અમરતભાઈ’-માં હાસ્યરસ છે. જાણીતા કવિઓ સુંદરમ્, રમેશ પારેખ તથા મીન પીયારી આ ભાગમાં પ્રવેશે છે. જ્યારે પુસ્તક ત્રીજામાં કેદારનાથનું ‘વિદ્યાર્થીદશાનું’ મહત્વ, ચિન્તનાત્મક ગદ્યનો નમૂનો છે. રઘુવીર ઔધરી અને ધીરુભાઈ ઠાકરનાં પ્રવાસવર્ણનો તેમની આગવી શૈલી દર્શાવે છે, પાઠ ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૧૭માં પણ વિવિધ સાહિત્યિક ગુણવત્તાઓ પ્રવેશી છે. એટલે ચોથા ભાગ સુધી આવતાં આવતાં વિદ્યાર્થી સાહિત્ય સાથે દોસ્તી બાંધતો થઈ જાય તેમ ગોઠવ્યું છે. શિક્ષકે શિક્ષણ આપતી વખતે આ પાસાઓને ઉપસાવવાનાં રહેશે.

સાહિત્ય-શિક્ષણ શા માટે ?

આની સાથે જ કદાચ કોઈ સવાલ ઉઠાવે કે વિદ્યાર્થી વાંચતાં-લખતાં-બોલતાં શીખે એટલે બસ. આ સાહિત્યના શિક્ષણની માથાકૂટ શા માટે? જવાબ સાવ સીધો છે. ભાષા માત્ર ભાષા તરીકે જ શીખાય એ પૂરતું નથી. એ તો સાંસ્કૃતિક વારસો સાચવવા માટેનું એક સાધન છે. પામવાનાં તો છે ભાષા દ્વારા તે પ્રદેશનાં સંસ્કૃતિ, ગમાઆણગમાઓ, રીતરિવાજો, વિચારસૂત્રો, ભાવસૂત્રો....ટૂંકમાં તે પ્રજાનું હૃદય આ હાદ્દિક મિલન માટે સાહિત્ય છે. પરોઢિયે ઘંટીના નાદ સાથે ગવાતાં પ્રભાતિયાંથી એ શરૂ થાય છે, રાતની શાંતિને બીંધતા કોઈ ભગતના એકતારા સાથે ઝિલાતા ભજનથી એની સમાપ્તિ થાય છે.

એ જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. જન્મ હોય કે મૃત્યુ, વિનાહ હોય કે જનોઈ, યુગાવતારોના જન્મોત્સવોના તહેવારો હોય કે પાકની લણણીનો સમય હોય, ગામડામાં ઠેર ઠેર લોકસાહિત્યની સરવાણીઓ ફૂટતી દેખાશે. કર્ણના કવચકુંડળની જેમ માનવજીવન સાથે એ એકરૂપ થઈ ગયેલું છે. એને ઉતરડીને શીખવાતી ભાષામાં જીવંતતા રહેશે નહીં.

ચોથા વર્ષનો આરંભ : સાહિત્યનો આસ્વાદ :

ચોથા વર્ષનો આખો કાર્યક્રમ, વિદ્યાર્થીને હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેતો કરવાનો છે. ગુજરાતના વિવિધ રસથી સભર એવા સાહિત્યનો આસ્વાદ એ લઈ શકે એ હેતુથી, સમગ્ર સાહિત્યમાંથી વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવામાં આવી છે.

નરસિંહ મહેતા :

ગુજરાતના આદિ કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાના ગાંધીપ્રિય ભજન 'વૈષ્ણવજન'થી ચોથા પુસ્તકનો પ્રારંભ થાય છે. આરંભમાં કર્તાનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપીને કૃતિ રજૂ કરી પછી સ્વાધ્યાયમાં તેને લગતા પ્રશ્નો પૂછવાની અન્યત્ર વપરાતી પદ્ધતિ જ અહીં પણ વાપરી છે. પ્રશ્નો સરળ, કવિતા કેટલી સમજી શક્યો છે તે બાણી શકાય તેવા જ વધુ છે. સાહિત્યિક મુલવણીનો સર્વત્ર આગ્રહ રખાયો નથી. નરસિંહથી માંડીને આધુનિક કર્તાઓ સુધીનો પરિચય સંધાય, તેમની કૃતિઓને માણતા થાય, ગુજરાતી સાહિત્ય પણ અન્ય સાહિત્ય જેટલું જ સમૃદ્ધ છે તેનો અનુભવ થાય એ એમાં પ્રમુખ નેમ છે. કાવ્ય સમજાવતી વખતે છંદ, લય, અલંકાર, પ્રાસ, શબ્દપસંદગી, આદિને દર્શાવતા જવાય અને કલ્પનો, રૂપકો સ્પષ્ટ થતાં જાય એ જરૂરી રહેશે. પ્રથમ પાઠમાં 'વૈષ્ણવ' એ કોઈ ધાર્મિક રીતે વપરાયેલો શબ્દ નથી. પ્રભુના માર્ગે ચાલે તે વૈષ્ણવજન. ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે જ બાણે વિસ્તરીને અહીં અવતર્યાં છે. કોઈ પણ આદર્શ માનવ કેવો હોવો ઘટે તેનું અહીં દર્શન છે.

મીરાંબાઈ :

બીજા પાઠમાં મીરાંબાઈનાં પદોનું લાલિત્ય પ્રગટ થાય છે. કૃષ્ણમાં મગ્ન મીરાંબાઈનાં ગીતોની મધુરતા હજીય એવી ને એવી જ છે એ આ કાવ્ય પણ પુરવાર કરે છે. ઇશ્વરી પ્રેમને સાકરશેરડીના સ્વાદ સાથે, ચાંદાસૂરજના તેજ સાથે, હીરામાણેક સાથે સરખાવીને તેને પ્રાપ્ત ન કરનાર વ્યક્તિ એવા ઉત્તમ પદાર્થ છોડીને કડવો લીમડો, આગિયો કે કથીર જેવી વસ્તુઓમાં મન પરાવનાર તરીકે ગણી છે.

અખો :

'અખાના છપ્પા'માં આખાઓલો જ્ઞાનીકવિ અખો દંભને જે મીઠાના પાણીના ચાખખા મારે છે તે, હજી આજની પેઢી માટે પણ તેટલું જ લાગુ પડે છે. બાહ્ય આચરણમાં ધર્મ સમાયો નથી, કથાકીર્તનના શ્રવણથી બ્રહ્મજ્ઞાન મળવાનું નથી. ખાવન અક્ષર

ધરાવતી ભાષાની ખણખોદ કરવાને બદલે જે વાણીથી પણ પર છે તેવા ઈશ્વરને, 'ત્રેપન'- માને પામવાની વાત કેટલી સચોટતાથી અખો કરે છે !

પ્રેમાનંદ :

પ્રેમાનંદ તો ગુજરાતી સાહિત્યનું આભૂષણ છે. મૈત્રીપ્રેમનો મહિમા જેમાં ગવાયો છે તે 'સુદામા ચરિત' આખ્યાનમાંથી લેવાયેલ આ કડવું, લાંબા સમયે બે મિત્રો મળ્યા હોય અને પોતાની વિદ્યાર્થીદશાનું વર્ણન કરતાં ભૂતકાલીન સંસ્મરણોને વાગોળતા હોય તેનું કેવું મધુર દૃશ્ય બહુ કરે છે ! નિશાળેથી કર વધારિયો એટલે લાંબો કર્યો, કૃષ્ણના ચમત્કારોમાંનો એ ચમત્કાર છે. એવા ચમત્કારી પુરુષ, પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ પોતે, સુદામાને તેની પાસેથી પોતે વિદ્યા ભણ્યા એમ કહે છે ત્યારે વિવેકમાં પાછા ન પડતા સુદામા 'મને મોટો કર્યો મહારાજ' કહે એ કેવું સમુચિત લાગે છે !

દયારામ :

દયારામની ગરબીઓ આજે પણ હજી તેટલા જ પ્રેમથી ગવાય છે. સંગીતના બાણકાર હોઈ પદલાલિત્ય સહજ છે. મધ્યકાલીન કવિઓ ભક્તો હોવાથી ભક્તિભાવ સ્વાભાવિક રીતે પ્રધાન પદ લોગવે જ. પણ એ ગોપીમુખે આવ્યો હોવાથી વધુ નાનુક રીતે રજૂ થયો છે. કૃષ્ણ સાથે રિસામણાં લીધેલી ગોપી, શ્યામ રંગની કોઈપણ વસ્તુની પાસે ન જવાનું નીમ લે છે....લેતાં લેવાઈ તો બય છે, પણ અંતરમાં વસેલા શ્યામને ક્યાંથી હઠપાર કરી શકે ! એટલે દયારામ કેવી કુશળતાથી અંતિમ પંક્તિઓમાં કહી દે છે કે નીમ મુખથી લેવાયું પણ મન તો એને પળવાર માટેય નિભાવવા તૈયાર નથી !

હલપતરામ :

હલપતરામ એમની શાણી વાણી માટે જાણીતા છે. કવિતામાં ઉપદેશ આવે છે પણ અહીં સરસ રીતે વણાઈ ગયો છે. પોતાના અવગુણો જોઈ ન શકનાર વ્યક્તિ પારકાનાં છિદ્રો શોધવામાં કેવી મશગૂલ રહે છે તે, ઊંટમુખે જ અન્ય પશુપક્ષીઓની વક્તા પર ટીકા કરાવીને કવિ સચોટ રીતે રજૂ કરે છે. ઉત્તર આપનાર પણ ચતુર શિયાળ !

નર્મદ :

અર્વાચીનોમાં અગ્રણી વીર નર્મદ સુધારકોનો સેનાની હતો. સાહસ ને જોમ એના રોમેશમમાં ભર્યાં હતાં. સ્નેહ અને શૌર્યની પતાકા ફરકાવતો નર્મદ સાહસ વિશે જ લખે ત્યારે સૂતેલાં મહાં પણ બેઠા કરવાનું સામર્થ્ય એના ખ્યૂગલમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. જગતના સાહસિકોની નામાવલિ માત્ર નામાવલિ નથી, ઇતિહાસને તે દ્વારા સાક્ષાત્ કર્યો છે. ઝંપલાવવાની શીખ આપતો નર્મદ આજે પણ પ્રેરણાદાયી બની શકે છે.

નરસિંહરાવ :

નરસિંહરાવનું કાવ્ય ગુજરાતભરની શાળાઓમાં વરસોથી પ્રાર્થનાગીત તરીકે જાણીતું

થયેલું' ગીત છે. ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભાઓમાં 'જૈણુવજન'ની જેમ જ, ગવાઈને 'આશ્રમ-ભજનાવલિ'માં ઉમેરાયેલું આ ગીત, ઈશ્વરને વિનંતી કરે છે કે તેનું હૃદયદ્વાર ખોલીને હવે પ્રવેશ આપે, સ્વીકારી લે. સરળ મધુર શબ્દોમાં ભાવવાહી રીતે આખી રચના થઈ છે.

કાન્ત :

કાન્તનું 'સાગર અને શશી' કાવ્ય સાગર પર થતા ચંદ્રોદયને નિહાળીને કવિહૃદયમાં આવતી ભરતી શબ્દસ્થ કરે છે. ઈશ્વરને પિતા તરીકેનું સંબોધન તેમણે વચ્ચે કરેલા ધર્મપરિવર્તનનું દ્યોતક છે. શબ્દલાલિત્ય, પ્રાસવૈભવ અને માધુર્ય એમની પંક્તિઓમાંથી પ્રગટ થતું અનુભવાશે.

કલાપી :

કલાપી વરસો સુધી યુવાન હૈયાંઓને વશ કરનાર કવિ તરીકે સુખ્યાત રહ્યા. ઈશ્વરને પ્રિયતમારૂં નિહાળી સુદૃઢવાદી રીતે ગઝલો ગુજરાતીમાં જે લખાઈ છે તેમાં આ કાવ્ય અત્યંત જાણીતું બન્યું છે. ફારસી શબ્દપ્રયોગો, ગઝલના ફારસી પ્રકારની અસર દર્શાવે છે.

નહાનાલાલ :

નહાનાલાલ કવિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં હોલનશૈલીના પ્રણેતા તરીકે ખ્યાતનામ બન્યા. વિપુલ સર્જન કયું. તેમનું 'શતદલપદ્મમાં પોઢેલો' એ પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન કોઈને લાંબું હોય તો તે દાખવવાની વિનંતી કરતું કાવ્ય છે. કવિ સર્વત્ર પ્રકૃતિનાં સર્વ તત્ત્વોમાં એની શોધ કરે છે.

બ. ક. ઠાકોર :

સાક્ષરવર્ચ બળવંતરાય ઠાકોર અર્થઘન કવિતાના ઉપાસક હતા. તેમની 'જૂતું પિયરઘર' સમજાવતાં સુરેશ જોષી લખે છે :

'આ પિયરઘર 'જૂતું' લાગે છે, કારણ કે હમણાં જ એ જીવનના એક સાવ નવા અનુભવને માણીને આવી છે. એ અનુભવની નિત્યનવીનતાને આ 'જૂતું' શબ્દ વાપરીને કવિએ ઉપસાવી છે.' પતિની મૂર્તિ, પિયરમાં પ્રથમ વાર પાછી આવેલી પત્ની કેવી છવાઈ ગયેલી જુએ છે તેનું મનોરમ ચિત્ર આ કવિતામાં ખડું થાય છે.

ખોટાદકર :

ખોટાદકરનું 'જનની' લોકજીલે ચડી જઈ અસર બની ગયેલું કાવ્ય છે. માતાની મીઠાશ જિંદગીમાં મળતી કોઈ અન્ય મીઠાશ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી, એ અનન્ય ભાવને કવિએ કેટલી નાજુકાઈથી બહેલાવ્યો છે !

સુન્દરમ :

હાલ અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરીમાં સાધક બનેલા સુન્દરમ ગુજરાતના અગ્રગણ્ય

કવિઓમાં સ્થાન ધરાવે છે. દરિયાના તીરે ઓટલી ખાંધીને સૂર્ય, વાયુ, સમુદ્ર જેવાં પ્રકૃતિતત્ત્વોને ત્યાં પધારવા વિનંતી કરે છે, પણ એ તો સામાન્ય નિમંત્રણ. કવિ ઓટલાથી અટકે ?

અંતિમ પંક્તિમાં તો તે કહે છે, આવો, મહેમાનો, પણ જાળવીને પગલાં પાડજો. વાયુ કે સમુદ્ર તો પગલું પાડવા જતાં ઓટલીને જ ગળી જાય એવો કવિને ભય છે. ઓટલે એ 'વિલાય' નહીં એની પ્રાર્થના પણ કરી લે છે. કાવ્યનું મર્મસ્થાન ત્યાં જ છે.

ઉમાશંકર :

ઉમાશંકર જોષીનું 'પેલું આડ ક્યાં' આમ તો તેમના મિત્ર મોહનદાસને આપેલી અંજલિ છે. પણ એ કવિની અંજલિ છે. શાળામાં જે મિત્ર સદા હાજર રહેતા તે જ આજે નથી. વૃક્ષની ગેરહાજરી દ્વારા એ સૂચિત થયું છે. અને શાળાની ધરતીની ધૂળ માથે ચડાવવા જતાં કવિના હાથમાં પેલું વૃક્ષ, જે હવે રહ્યું નથી, તેના અવશેષની ઊધઈ હાથમાં આવે છે ! અવશિષ્ટ હવે ઓટલું જ !

અન્ય કવિઓ :

કરસનદાસ માણેકનું કાવ્ય, જગતમાં જે વિસંવાદ છે, ધનવાનો વધુ ધનવાન ને ગરીબો વધુ ગરીબ થતા જાય છે, એને સ-રસ રીતે ઉપસાવે છે. અંતિમ પંક્તિઓમાં આવતો તેમનો વેધક કટાક્ષ, ગરીબોની ઝૂંપડીમાં તેલનું ટીપું પણ નથી ને શ્રીમંતોની કબરો પર ઘીના દીવા થાય છે તેનો, હૃદયસોંસરવો ઊતરી જાય છે.

આધુનિક નગર સંસ્કૃતિનો વિષય આજના કેટલાક કવિઓનો પ્રિય બન્યો છે. નિરં-જન ભગતની મુંબઈનગરી (કે પછી કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી કે લંડન પણ) આવી નગર સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરે છે. સિમેન્ટ, કોંક્રીટની ઇન્દ્રજાલમાં આ આધુનિક નગરીઓ વીંટળાયેલી છે. પુચ્છ વગરની મગરીની યાદ આપતી આ નગરીઓમાં માનવ ચિત્રો જેવાં જ છે. તેમને કોઈ પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ જ નથી બાકું !

હરીન્દ્ર દવેનું જાણીતું કાવ્ય 'માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં' મધ્યકાલીન કવિતા-માંનો કૃષ્ણ હજી પણ ભુલાયો નથી તે વાત તાજી કરે છે. વૃંદાવનનો શ્યામ હવે મથુરામાં રાખા બન્યો છે, મધુવનમાં એ ક્યાંય જડતો નથી ! ફૂલ ભમરને કહે છે, લહર વમળને કહે છે, નંદ જશુમતીને કહે (એમાં 'લોચનમાં લાલ ઝરે' કહી કૃષ્ણની યાદમાં જશોદાનાં આંસુ હજી સુકાયાં નથી એ કેટલી ખૂબીથી કવિએ કહી દીધું છે !)....ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ કાજળ પણ આંખોને કહે છે ને એ વાત આંસુમાં વહે છે કે માધવ નથી !

હૃદયના મર્મસ્થાને સ્પર્શી જતું આ કાવ્યનું દર્દ છે.

આદિલ મન્સુરીની ગઝલ, કવિને ભારત છોડી પાકિસ્તાનમાં વસવાનું આવશે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ રહી હતી તે સમયે લખાયું હોવા છતાં 'સામયિક કાવ્ય' નથી.

વતનને છોડતાં દેશપ્રેમીને જે કોઈ દડું થાય તે, સ્વાનુભવ સર્વાનુભવરૂપે રજૂ થતો જણાય છે. એની ચોટ અતિમ પંક્તિઓમાં અવી જાય છે કે આ વતનની ધૂળથી આખું માથું જ ભરી લઉં, ચપડી માથે ચઢાવવાની નથી; કદાચ હવે પછી આખી જિંદગી આ ભૂમિનું હવે દર્શન થવાનું નથી, આ ધૂળ ફરીથી મળવાની નથી !

હરિહર ભટ્ટની ‘એક જ દે ચિનગારી’ વિશ્વાનલ એવા ઈશ્વરની એક નાનકડી ચિનગારી પણ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ નથી એની વેદના વ્યક્ત કરતી કૃતિ છે. ચંદ્રસૂર્યને પ્રગટાવનાર પરમાત્મા પાસે કવિ નાનકડી ચિનગારી આપવા જ વિનંતી કરે છે.

પ્રિયમના કાવ્યો :

ભાનુશંકરભાઈનું ‘સંઘર્ષ’, લાંબા સમયે વતન પાછી ગયેલી વ્યક્તિની મનોવ્યથા રજૂ કરે છે. ભૌતિક સુખમૃદ્ધિથી અલિપ્ત એવું ગામડું, તેના પ્રત્યે ક્ષણિક જન્મતો તિરસ્કાર અને તરત એ પ્રત્યેની મમતાનો આવિર્ભાવ કવિનું ઋણ હૃદય પ્રગટ કરે છે.

રાહ્યાભાઈનું ભજન, જૂના ભજનિકોએ જે કાચી માટીની કાયા કહી છે તે જ ભાવને ખીજી રીતે નિરૂપે છે, ભાવગાહી રીતે. અનેક આધિવ્યાધિ ઉપાધિમાં ટીપાઈને આકાર પામેલો આ માનવદેહ જ્યારે માટીમાં ભળી જાય છે ત્યારે પણ આત્મા તો અમર જ છે, અમૃત તો રેલાવે જ છે અને ચોર્યાશી લાખ ફેરા, જે એનાં કમે લખાયા છે, તે ફરીને, એ જ આત્મા પરમાત્મામાં અંતે વિલીન થાય છે એની વાત કવિ સુરેષ રીતે રજૂ કરે છે.

‘જયમ ગલ’નું ગીત કલ્પનોનાં રસિક ચિત્રો લઈને આવે છે પ્રિયતમના શમણામાં ખોવાયેલી પ્રિયાની ઉભગરા વેઠતી રાતનું ચિત્ર મનમાં વસી જાય છે. જિગરની કૃતિમાં વિરહની હવાની વાત છે, પ્રેમના ધાની વ્યથા છે, છતાંય સતત રહેતી અંખનાની કથા છે, છતાં અંતે પોતાની કબર પર ફૂલ પણ કોઈ ચઢાવવાનું નથી તેથી પણ જોનારને હસવાનું કહેનાર આ મસ્ત કવિ છે. ગઝલનો પ્રકાર પણ આ પ્રકારના ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે યોગ્ય છે.

સત્તર અક્ષરોનું બંધારણ ધરાવતા ‘હાઈકુ’નો જપાની કાવ્યપ્રકાર, આયોજનની દૃષ્ટિએ સરળ દેખાતો હોવાથી ઘણી ભાષાઓમાં જાણીતો બન્યો છે. શ્રી વિનોદ કપાસીના ત્રણ હાઈકુમાં ચોટ છે. પ્રથમમાં, જિંદગીમાં આપણે અનેક નાટકો ભજવતાં હોઈએ છીએ તેમાંના મૈત્રીનાટકની વાત છે, ખીજામાં રાજકારણીઓના ખુરશીપ્રેમ પરનો કટાક્ષ છતો થાય છે તો ત્રીજું સૌથી વધુ અસરકારક બન્યું છે : દીંગડી ધૂળ ખાતી થઈ ગઈ છે, બાલમાનસ જ અલોપ થઈ ગયું છે, શોકેસના એક ભાગરૂપ બની ગયું છે, નિર્દોષતા, મસ્તીતોફાન, બધું કાચ પાછળ ભંડારાઈ ગયું છે, અંખના એ બધું પાછું પ્રાપ્ત કરવાની છે.

યોગેશ પટેલ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ પર ‘સમદર્શી બકરી’ દ્વારા સણુસણુતો કટાક્ષ કરી લે છે. ચામડીના રંગથી જન્મતા વર્ણુદ્રેષ માણસ માટે હશે, બકરીને તેમાં રસ નથી,

જમે તે તેને દોઢે, જમે ત્યાંનું ઘાસ નાખે, સ્થિતપ્રજ્ઞ અવસ્થામાં છે ! પણ એને એટલી ખબર છે કે પોતે માણસથી તો ચડિયાતી છે જ !

રામભાઈ 'સુધરેલો માણસ'માં એવી જ વાત બીજા સ્વરૂપે મૂકે છે : આધુનિક યુગનો કહેવાતો સુધરેલો માણસ બીજા માણસને સહેજે ઉપકારક થવા પ્રયત્ન કરતો નથી જ. એના કરતાં તો કોઈ આદિવાસી કઢાય સનેહ દર્શાવે ! ને ન દર્શાવે તોય એ તો જંગલી જ છે !

આ આધુનિક દુનિયાનું એક વધુ ચિત્ર પન્નાબહેનની કૃતિમાંથી સાંપડે છે. નિસર્ગ સાથેનો નાતો તૂટે. કુદરતમાંની અતરંગી વૈવિધ્યસભરતાને જોઈને તેને પામવા અનુસરણ કરવાની, ગતિશીલ થવાની વૃત્તિ જ જ્યારે નાશ પામે ત્યારે આપણે ઘરડા થઈ ગયા છીએ ! શરીરથી કઢાય ન હોઈએ, મનથી.

આ આધુનિક રીતે પોતાને તપાસવાની રીત 'ઇતર હુ'માં આગળ ધપે છે. પોતાની જાત તો પળે પળે પરિવર્તનીય એવી વ્યક્તિતા છે. એ પરિવર્તિત થતી જાતને શોધ્યા કરવી, પોતાથી અલગ થઈને પોતાને જ એ સૌ પરિવર્તનોમાં શોધવો એ કપરી કામ-બીરી છે, એ અખંડ શોધ ચાલુ છે.

આજનો માનવી, અન્યને કેદમાં પૂરી જાણે એની સ્વતંત્રતા ખૂંચવી લે છે. પણ એ કેદીનાં માનસિક સંચાલનોને કોઈ અવરોધી શકે ખરું ? એનો 'ચૈતન્યનો અગ્નિ' આથી એલવવાનો નથી એમ 'પ્રતિકાર'ના કવિ વિનય કવિ પોકારી ઊઠે છે. વિચારોની દુનિયાને ઝૂંટવી લેતી કોઈ સત્તા હજી જન્મી શકી નથી. એ તો 'સ્વતંત્ર, અસ્પૃશ્ય, અમર્યાદિત' છે.

ગઝલ અને પાર્સિયાની કવિઓ :

લાંડનમાં રહીને વતનને યાદ કરતા કવિ બાબર, વતનમાં વસતી પોતાની પ્રિયતમાને તો સ્વાભાવિક રીતે ઝંખે છે જ, પણ વતન સાથે સંકળાયેલ સંસ્કૃતિ-પ્રતીકો સમાતાજમહેલ જેવાં ભવનો અહીં નથી તેનું દર્દ પણ વ્યક્ત કરતા જાય છે. જશભાઈ 'વરસો'માં ઈશ્વરરૂપી પ્રિયતમને પોતાના ઝંખતા અતરમાં વત્સી ઈશ્વરવિરહની આગ શમાવવા વિનવે છે. અઢીબ કુરેશી, લાગણી બીજાની દુઃખને વેદના પોતે અનુભવે તેમ કહી કવિની વ્યાપકતા દર્શાવે છે, ગતી સુગંધની ઓળખાણ આપવાની ન હોય કહી આશ્રય લેવા મથતા હાથમાં ખાલીપો આવનાં વેદના અનુભવે છે તો હનીફ પરસ્પરના અંતરને ઘસારવાની રીત સમજાવે છે.

ગુજરાત - કાવ્યો :

પરિશિષ્ટમાં અપાયેલાં ગુજરાત કાવ્યો ગુજરાતી કવિઓએ ગુજરાતને આપેલી

અંજલિમાંથી પત્રક કરાયાં છે. અહીં વસી ગુજરાતનાં મૂળિયાંમાંથી પ્રેરણાસ્ત્રોત પામવા ઇચ્છનાર સૌ કોઈને એનું પકન આનંદજનક નીવડશે એવી શ્રદ્ધા છે.

ચોથા પુસ્તકનાં કાવ્યોને આ આંશિક આસ્વાદ છે, આંગળી ચીંધામણ છે. પ્રત્યેક પાઠના આરંભમાં કવિપરિચય તથા અંતમાં કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા છે તે શિક્ષકને કાવ્ય સમજાવવામાં સહાયક થશે.

ગદ્યસંચય :

ગદ્ય વિભાગમાં આરંભમાં લેખક-પરિચય અને અંતમાં પ્રશ્નો છે. ગદ્ય મોટે ભાગે સ્વયંસ્પષ્ટ રહેવાનું આથી તે પર ટીકાટિપ્પણ ટાળ્યું છે. ગોવર્ધનરામ, મુનશી, રમણલાલ દેસાઈ, દર્શક અને પાકિસ્તાની લેખક જનાબનૂરની નવલકથાઓમાંથી પ્રકરણો લીધાં છે; ધૂમકેતુ, દ્વિરેંદ્ર તથા છિટનનાં શાંતશીલા ગજજર, બળવંત નાયક અને ટી. પી. સૂચક તથા પાકિસ્તાનના દીપક બારડોલીકરની નવલિકાઓ છે; ગાંધીજીની આત્મકથાનું પ્રકરણ છે; કાકાસાહેબ, ચંદ્રવદન, રસિક ઝવેરીનાં પ્રવાસવર્ણન છે; જયંતી દલાલ, શિવકુમાર જોષીની એકાંકીઓ છે; મેઘાણી પન્નાલાલ પટેલ, કુમારપાળ દેસાઈની સત્યઘટનાત્મક પ્રસંગકથાઓ છે; જ્યોતીન્દ્રનો હળવો નિબંધ છે; કિશનસિંહ ચાવડા, સુરેશ જોષી, કાંધર વાલેસના તથા પૂર્વ આફ્રિકાના દ્વારકાદાસ નથવાણીના ચિન્તનાત્મક નિબંધો છે; ઉમાશંકર જોશી, રમણલાલ જોશી તથા છિટનના 'યોગેન'નાં વિવેચનો છે; રઘુવીર ચૌધરીનું ચરિત્રચિત્રણ, હુલેરાય કારાણીની કચ્છી લોકકથા, ઇશ્વર પેટલીકર, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, મોહમ્મદ માંકડના લેખો છે અને છિટનનાં લેખિકા ભાનુબહેનની સ્મરણાંજલિ પણ છે. એટલે લેખનમાં વિપુલ વિષયવૈવિધ્ય નજરે ચડશે. લેખકો પણ ગુજરાતના, છિટનના, પાકિસ્તાનના, અમેરિકાના અને પૂર્વ આફ્રિકાના છે. આમ સર્વ પ્રકારનું વૈવિધ્ય જાળવવાનો આમાં પ્રયાસ દેખાઈ આવશે. વિષય પસંદગીમાં સાહિત્ય-સ્વરૂપો, દરિયાપાર વસતા વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે તેવા વિષયો, સાહિત્યિક શૈલી અને ગુજરાતની અસ્મિતા જળવાય તેની ચિંતા રાખી છે એટલે શિક્ષકને શીખવતી વખતે પણ રસદાયક રહેશે.

અંતમાં, અકાદમીનું ચારે વર્ષનું સિલેબસ પણ પ્રગટ કર્યું છે. સંદર્ભ માટે એનો ઉપયોગ કરી શકાશે.

આ સંક્ષિપ્ત પરિચયપુસ્તિકા છે. આ પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ક્યેયથી ને હેતુથી દરિયાપારથી પ્રગટ થનાર ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ કદાચ પ્રથમ હોઈ આ પરિચયપુસ્તિકાને પ્રગટ કરવી જરૂરી લાગી છે. જરૂરત પ્રમાણે, આના પછી, વિગતવાર માર્ગદર્શિકાઓ, ઉચ્ચારણની અને અથવા કાવ્યપાઠ કે નાટ્યપાઠ કે વાર્તાવાચનની કેસેટ સાથે, પ્રગટ કરવાનો ઇરાદો છે જ. ત્યાં સુધી, જય ગુજરાત !

Syllabus for Teaching Gujarati Language

INTRODUCTION :

This syllabus has been prepared as a guideline for teaching Gujarati to a person who has little or no knowledge of the language. It is hoped that it will provide an outline of teaching and learning objectives for the growing number of descendants of Gujarati emigres in Europe and North America. Most of them, being born and brought up in the countries of their parents' choice, have very little knowledge of Gujarati language and culture. Whatever knowledge of spoken Gujarati they have inherited from their parents tend to be colloquial. Hence, for all practical purposes, they have to learn Gujarati as a second language in a linguistic and cultural environment dominated by another language.

A curriculum based on this syllabus can adopt either of the following two alternative approaches to the **initial** teaching :

1. Teaching the Gujarati script and simple verbal ability, progressing to move advanced stages with the help of graded readers planned to achieve the learning objectives set out by stages in the syllabus. This approach is ideally suitable for younger learners in a classroom situation or where personal teaching is possible.
2. Use of International Phonetic Script or modified Roman Script and introduction of simple forms of the language by adopting a situational curriculum; then having reached a certain degree of proficiency in the spoken language, a gradual introduction of the Gujarati script while still continuing to learn the structure and vocabulary of Gujarati. This is a possible approach for teaching adults with post-school education and also when learning is mainly by self-taught method.

Popatlal S. Jariwala

24 May, 1984

PREFACE :

This syllabus has been prepared to provide a guideline for teaching Gujarati to individuals who have little or no knowledge of the language. It is hoped that it will prove useful for creating an appropriate curriculum for teaching Gujarati in a linguistic and cultural environment dominated by another language, such as English in Britain and the United States of America.

SYLLABUS :

GENERAL OBJECTIVES :

On completion of a course of study based on this syllabus, a student should be able to speak, comprehend the written and spoken communications and express his thoughts in written form in Gujarati as spoken and written by educated natives of Gujarat State in India.

This syllabus is divided into four parts. Each part defines the stages of achievement in learning. The time-scale for achievement of learning objectives at each stage will be determined by the age-group of the students, methods and materials used for teaching and amount of time devoted per week for learning activities. As this syllabus is drafted as a general guideline, the course organisers will have to develop their own system of learning activities according to time and technology available for the students of specific age groups attending the course.

STAGE I :

LEARNING OBJECTIVES :

Learning Objectives at this stage can conveniently be divided into three sub-groups :

- [A] Oral workability to pronounce, recite and describe in simple forms,
- [B] Reading simple printed material in Gujarati,
- [C] Writing simple and short sentences by the end of this stage.

Attainment of sub-group [A] will require considerable amount of speech training with the help of spoken and recorded material. Sub-groups [B] and [C] will be achieved through gradual teaching of Gujarati alphabets throughout the period devoted to Stage I.

On completing this Stage, the student should have achieved the following abilities :

1. to correctly pronounce simple Gujarati words,
2. to describe in simple present tense objects and day-to-day events using words relating to family and relations, home and household goods, school, shops, food, games, animals, greetings, farewell, names of days in the week, names of the months, etc.,
3. to be able to use personal pronouns, demonstrative and interrogative pronouns and use of gender, numbers and cases without the painful process of rigorous learning of grammar,

4. to use simple adjectives, adverbs and conjunctions in proper cultivating ability to describe,
5. to start numbers in Gujarati.

[As an approximate assessment, this stage can be completed in one full academic year by pupils of 11 plus age groups in a secondary school devoting 4 to 6 hours a week of classroom work. Adults would probably require less time.]

STAGE II :

Oral work, reading and writing begun and completed at Stage I should be continued to achieve learning objectives laid down for this Stage.

LEARNING OBJECTIVES :

On completing this Stage, the student should be able to :

1. read and speak more advanced material involving pronunciation of conjunct consonants,
2. construct sentences using simple present tense in indicative, imperative and interrogative moods in positive and negative forms,
3. make statements in simple future tense,
4. use perfect present tense, simple, perfect and continuous past tense, perfect and continuous future tense,
5. use more advanced vocabulary to describe objects and events beyond the home environment, such as recreation, theatre, films, occupations, weather, seasons, cuisine, festivals, travel, etc.,
6. write short essays and letters. [Exercises in simple translation from English, if applicable—particularly for higher age groups.]

[The same approximate time-scale is envisaged for this Stage as for Stage I above. Grammatical forms described above are expected to be taught gradually with the help of graded examples of Gujarati Prose. Formal teaching of grammar is not necessary.]

STAGE III :

LEARNING OBJECTIVES :

On completing this Stage, the students should have attained ability to :

1. use present, past and future participles and nouns derived from verbs,
2. use prepositions, construct sentences of compound and complex structure and use comparative and superlative degrees,

3. construct sentences in conditional, subjunctive and potential moods and use auxiliary verbs,
4. use more enlarged vocabulary including words describing history, traditions, religions and geographical features of Gujarati Culture,
5. write essays on day-to-day experiences,
6. write personal and business letters,
7. translate from other languages known [i. e. English in our context].

[Approximate time-scale same as the previous two Stages. A student who has completed all the three Stages can confidently attempt a GCSE Examination.]

STAGE IV :

This is the final Stage of Learning during which the student should be helped to attain refinements in their knowledge of Gujarati language and culture so that they can pursue on their own further study of the language and its literature.

LEARNING OBJECTIVES :

On completing this Stage, the student be able to :

1. read and comprehend literary prose, appreciate poetry and Gujarati cultural heritage,
2. show a mastery of grammatical forms learnt in the previous three Stages,
3. correctly use idioms and proverbs,
4. use vocabulary consisting of words relating to business, political and social affairs, words denoting abstract and philosophical concepts,
5. write letters and essays covering wider areas of knowledge and affairs of mankind.

[Objectives stated above can be appropriately achieved by adopting a suitable collection of literary writings published for the pre-University courses in Gujarati for students in Gujarat and Maharashtra or the Academy's Gujarati Bhasha Pravesh Part IV. All learning objectives can be completed in one academic year, devoting approximately 4 to 6 hours a week.]

**SUGGESTED ALTERNATIVES FOR CURRICULUM
OBJECTIVES EMPHASIS IN TEACHING**

1. Promotion of Gujarati/English bilingualism.	Encouragement of the child's attempts to experiment with both the languages. Less on correction, more on positive examples.
2. Being able to speak fluently in dialect.	Oral work on the basis that teachers and pupils speak the same dialect. No correction. Importance of expression.
3. Being able to speak fluently in standard Gujarati.	Oral work with models of standard Gujarati from the teacher. Attention paid to grammar and standard vocabulary.
4. Introduction to basic sounds of Gujarati.	Pupils' speech. Ear training, focusing on minimal pairs, conjuncts, unfamiliar sounds.
5. Being able to write grammatically correct Gujarati.	Deliberate teaching of grammatical points and rules. Importance of regular correction and feedback of the learners' errors.
Translation and composition.
6. Learning language to study culture.	Specific concepts and vocabulary about religion, customs, ways of life, art, history.
7. Learning language in order to appreciate Gujarati literature.	Grading of examples of works in Gujarati literature using specific criteria of simplicity, themes, style, etc.

શુભેચ્છા

ડૉ. દવેએ સ્ક્રિપ્ટમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતી શીખવાનાં જે ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે તેમાં તેમણે પોતાની ભાષાવિજ્ઞાનની જાણકારીને તથા ભાષાશિક્ષણના અનુભવને યોગ્ય રીતે કામે લગાડ્યો છે એવું, શિક્ષકોના માર્ગદર્શનની પુસ્તિકા ‘સેતુ’ જેમાં ખાતરીથી કહી શકાય. તેમની દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક તેમ જ વ્યવહારુ જણાય છે. આ રીતે આપણી વિવિધ પ્રકારની ને વ્યાપક શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા વ્યવહારની કક્ષાએ ભાષાજ્ઞાનનો વિનંયોગ જેટલો વધુ થઈ શકશે, તેટલું શિક્ષણકાર્ય વધુ સાર્થક અને વધુ ફળપ્રદ બનશે.

ડૉ. દવેને આ પ્રકારની શિક્ષણસામગ્રી તૈયાર કરવાની વધુ તકો મળે અને તેમના જ્ઞાન અને અનુભવનો ખૂબ લાભ લેવાય એવી મારી શુભેચ્છા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી આ કાર્ય માટે અભિનંદનને પાત્ર છે.

માર્ચ ૧૨, ૧૯૮૬

હ. ચૂ. ભાયાણી
નિવૃત્ત અધ્યાપક, ભાષાવિજ્ઞાન
ગુજરાત યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ.

અકાદમી શાને વરેલી છે?

દેય :

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક વિવિધ પાસાંઓને અને પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવો.
૨. ગુજરાતી તેમ જ બિન-ગુજરાતી સાહિત્યકારો અને કળાકારોનાં પ્રવચનો અને ચર્ચા ગોઠવવાં.
૩. ગુજરાતી સાહિત્યની અને સામાન્ય અસ્મિતાનો વેકસ સાધના કાર્યક્રમો યોજવાં.
૪. સ્ક્રિપ્ટમાં રચાતા ગુજરાતી સાહિત્યના નિષ્કર્ષરૂપ વાર્ષિક અંકની યેજતા કરવી.
૫. ગુજરાતી ભાષાના રસ, વિકાસ અને પ્રચારને પોષતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

સદાકાળ ગુજરાત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત.

ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ કે પશ્ચિમ
જ્યાં ગુર્જરના વાસ,
સૂર્યતાણું કિરણો દોડે ત્યાં
સૂર્યતાણો જ પ્રકાશ.

જેની ઉપા હસે હેલાતી, તેનાં તેજ પ્રકુલ પ્રભાત,
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

ગુર્જર વાણી, ગુર્જર લહાણી,
ગુર્જર શાણી રીત,
જંગલમાં પણ મંગલ કરતી

ગુર્જર ઉદય પ્રીત.

જેને ઉર ગુજરાત હુલાતી તેની સુરવન તુલ્ય મિરાત,
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

કૃષ્ણ, દયાનંદ, દાદાકેરી
પુણ્ય વિરલ રસ લોભ,
ખંડખંડ જઈ મૂઝે ગર્વે
કોણ જાત ને કોભ !

ગુર્જર ભરતી બિછળે છાતી ત્યાં રહે ગરજ ગુર્જર માત;
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

અણકીધાં કરવાના કોડે,
અધૂરાં પૂરાં થાય,
સ્નેહ, શૌર્ય ને સત્યતાણા ઉર,
વૈભવરાસ રચાય.

જય જય જન્મ સદા ગુજરાતી, જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત !
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

—ખખરદાર